Глава І

Іду полем, бур'янищами, раз по раз обминаючи глибокі вирви з-під снарядів, ледве не вщерть налиті каламутною талою водою — відлига вже третій день,— і прислухаюсь до туману: чи не обізветься де-небудь колодязна корба, а може, потягне звідкись пахучим солом'яним димом — отак низом, при самій землі, бо в туман завжди низом тягне.

Але навкруги тиша. Тільки синиці посвистують та інколи прошелестить угорі невидима гайвороняча зграя — наче вітер у сосні.

Крра, крра...— зрониться тоді в туман, а перегодом, уже десь далі й глухіше, знову: — Крра... Крра...

Я хапаю з землі мокру обталу грудку й навмання шпурляю в густе сіре місиво.

— Малча-ать! — гукаю щосили, бо знаю від старших, що гайвороння кряче не перед добром, а ще тому, що слово це замашне.

Я чув його, коли їхав у фуражному обозі до Знам'янки — великої розбитої станції. Хто й на кого кричав отак, не знаю, бо діло було вночі, але слово мені сподобалось, як подобалося колись, іще до війни, батогом на череду ляскати.

Коли зграя залетить далеко і в тумані стане тихо, я зупиняюся й наслухаю, що робиться попереду. Найчастіше попереду нічого не робиться. Тихо. А буває й шелесне щось або у воду булькне. Тоді я напинаю всі жили — на шиї, на лобі, на скронях — і кричу ще сердитіше, ніж на гайвороння:

— Стой, хто йдьот!

Ніхто не йде. Я це напевно знаю. Проте крикнути кортить. Бо моторошно самому в степу, серед багнюки й туману. Та ще й гайвороння кряче...

І знову йду. Під ногами джвякотить мокрий сніг, поміж бур'янами вода дзюрчить, до яруг пробивається, синички пурхають з бур'янини на бур'янину. А раз просто з-під ніг у мене заєць випорснув, аж грязючку в лице задніми лапами кинув. Одбіг кроків на п'ять і став, як пакілець: передні лапки до грудей приклав, вуха насторочив, а тоді як чкурне! Худий, забейканий — страх. Мокро ж... Я ось у ботинках і в обмотках аж за коліна, та й то забовтався, а він-то босий. І втікає, дурненький. Чи я б тебе зайняв? Роздивився б зблизька — інтересно, які в нього очі? — та й біжи собі на всі чотири боки...

Це кажуть так: "чотири боки". А їх не чотири, а безліч. От я йду прямо — раз. Схочу, піду назад — це два... Потім, як схочу, піду

праворуч або ліворуч. Це — чотири. А як навкоси піду — скільки буде?..

Отак і забавляю себе то сим, то тим. А туман — як попіл: сіється та й сіється. А то в пасма злипнеться й сідає мені сивою росичкою на плечі, на вії, на брови.

Щоб не так нудно було йти, починаю згадувать, як мені жилося до війни. Бабусю згадую, пасьбу, хату нашу з образами на покуттях — мені чомусь найдужче запам'яталася федорівська пресвята богородиця з лагідними очима й дитинкою на руках. Ще в хаті були рушники роменські з червоними начосами, скриня, жердка, піч, сволок жовтий і на ньому хрест, випалений дідусем. Я не зазнав діда, бо він умер ще тоді, як я й "дульки бабі" не міг стулити. Наївся гарячого хліба з меленими качанами і вмер. Потім і тата не стало. А мати з дому зійшла, "повіялася", як казали бабуся Марфа. Вони чомусь не любили про неї згадувати. І лишилися ми з бабусею вдвох.

Гарно жилося нам. Влітку я щодня купався в річці й бігав до молотарки обідати — бабуся там куховарили,— а взимку ходив у луг пеньки бити, сушняк збирати, мерзлої калини ламать на квашу та пироги й ковзатися поміж кущами, де лід чистий, а не в струпах, як на річці.

Але найдужче впомку мені зимові вечори. Бувало, надворі курить, мете, шибки в кригу повбираються, а ми з бабусею пшоно мнемо та пшоняники печемо — на припічку, щоб дров менше розійшлося. Повечеряємо — і за роботу: бабуся — мички микати, а я прядиво м'яти, аж доки бабуся не закашляються та не скажуть: "Годі, моя дитино, бо я вже й пороху напилася".

Спали ми на печі, вірніше, я спав, а бабуся ворочалися з боку на бік і бурмотіли щось то до мене, то до себе, то до бога. А вранці, було, хваляться: "Приходив сю ніч твій дідусь і пальцем за собою манив. Кажу йому: підожди, ось онучок на ноги зіпнеться, тоді вже й прийду... Сердиться, видно, небіжчик, що сей рік не поминала... "

І гомоніла в піч до горшків та полум'я.

"Хотіла, Василю, пом'янути, та не склалося. Ходила аж в Опішнє, бо нашої церкви ото ж немає: половину люди розтягли, а з другої сільбуд зробили. Приходжу, чуєш, в Опішнє, розпитую. Не служиться, кажуть, попа забрано, а другий став на його місце, так безбожник і п'є... Кажуть, як батіг загубить, то хрестом Божим нагрудним коняку поганяє, як налигачем. Хіба йому з богом балакать? З чортом! Так що даром сходила. Правда, слив корзину купила та макітерку полив'яну... Ох, господи, прости нас, грішних... "

Далі мені не хочеться згадувати, та й нічого хорошого згадати. Хіба то, що бабуся сказали перед смертю... Це вночі було, вже при каганці. Підкликали мене до себе в голови, заплакали потихеньку та: "Нічого, Харитоне, дасть бог, виростеш і без баби. Та не бійся, як умру, а збігай

до тітки Насті й скажи: так і так, мовляв, чиста сорочка й спідниця бабині в коморі, у зеленій скрині... Шматок полотна, хустка — теж тамечки. А на ноги, скажи, бабі нічого не треба: там стерні немає... Та не плач, не гніви господа, а живи собі смирно та вштиво... Коло людей проживеш. Білий світ, дітки, як маків цвіт: хтось і тебе догляне... "

По смерті бабусі хотіли мене в патронат забрати. Вже й хату в колгосп одписали, і образи голова сільради познімав, а тут — війна...

Відтоді я оце й ходжу — од села до села, од. хутора до хутора. Сплю де прийдеться: по хатах, у стогах, у клунях; їм — що дадуть.

Зразу не дуже-то давали, бо я не вмів просити. Промимрю собі під ніс: "Дайте, тітуню, чогось попоїсти",— і навдьори! Доки не завернуть та не погодують. А завертали не часто: побіг — ну й біжи собі, набіжишся...

Тоді навчився.

Було це минулої осені. Якось застукала мене посеред степу ніч. Немов і сонце недавно зайшло, і стежку було видно, а тоді враз споночіло, на небі зорі висіялися, по землі туманець послався, сивий і негустий, як Чумацький Шлях угорі. Зірвався я бігти — страшно зробилося: ні людей, ні хаток поблизу, а тут ще й стежка загубилася. Тільки зорі й туман. Та полином пахне — одсирів на ніч. Пробіг, мабуть, з гони. Коли чую: холодом звідкись потягло, немов од ставка або річки. Аж воно не ставок і не річка, а провалля. Кругом бур'яни, мало не по плечі мені, а посеред них — провалля. На дні туман лежить, і в тумані люди гомонять, діти плачуть. Нарвав я собі полину, трави снопик під голови зв'язав та й приліг у якомусь закапелку. Тепло мені, затишно, як на печі, тільки й того, що небо видно. А згодом і неба не стало. Задрімав.

Аж чую крізь сон — літак гуде, Хтось голосно сказав: "Наш". Потім літак затих, а над проваллям ракета повисла. Туман на дні почервонів,

наче кров'ю підплив. Небо теж почервоніло, а з ракети на землю червона смілка закапала.

Люди знишкли, так і повлипали спинами в кручу. Раптом як гурконе — раз, і вдруге, і втретє... Близько десь, бо на мене аж груддя покотилося згори. І знову літак озвався, тільки вже десь далі. І знову загомоніли, завештались люди, вкладаючись на ніч. Якась жінка тихо, як не пошепки, заспівала дитині про котика, що спіймав собі мишку і вкинув у колиску...

Я цю пісню одразу впізнав, бо її ще тато мені співав і бабуся.

Коли літак затих, у сусідній зі мною конурі хтось заворочався, забубонів і заходився ламати хмиз. А незабаром блиснуло полум'я, лизнуло туман. Дивлюся: біля вогню дід бородатий сидить, підломивши під себе замість ноги дерев'яну ступку.

На нього закричали з усіх боків. — Ей, ви, діду, що се ви затіваєте! Хочете, аби нас усіх отуто перетовкло?

— Ану лиш, затопчіть вогонь!

— Ич, герой виськався!

— Те-те-те,— загомонів старий.— Чого це ви схарапудилися? Доки він зарядиться вдруге, я собі буряків напечу!

І вже не дослухаючись, що йому відповіли на те, почав укидати в багаття буряки: гуп, гуп, гуп — аж іскри вгору шугнули. Потім обернувся до мене та:

— А ти, недоуздок, чого тут трешся?

— Спать ліг,— одказую, а сам усміхаюсь, бо бачу, що дід веселий: все на ньому так і грає — і брови, і вуса, і кульша в холоші дриг, дриг — наче пританцьовує.

— Угу. А їсти хочеш?

— Хочу...

— Тоді не спи, зараз буряки спечуться.

Дід згорнув жарок і присипав зверху землею, щоб не жевріло.

— Просиш?

— .Що?

— Їсти.

— Прошу.

— Дають?

— Коли як...

— Значить, не вмієш просить.

— Соромно ж бо...

— Гм... Соромно. Гордуєш, чи що? Як так, то погано тобі житиметься. У-у, скрутно...— І, помовчавши, додав: — Гордим завжди погано живеться.

— Чого?

— А того, що всім хочеться бути гордим, та не всі здатні, от вони й прищикають де гордіших, бо заздрять їм.

— Хіба просити можна вміть?

— Атож! От, к приміру, підійшов ти до двору, дивишся — чоловік чи там жінка роблять щось. Підійди ближче, скажи: "Господи поможи в час добрий". Тобі неодмінно почнуть дякувати. Отоді й ліпи: "Чи не знайшлося б у вас, тіточко (або дядечку), чогось перекусити?" А сам в очі, в очі дивись! Не дай одвернутися, не дай зринути, як ото рибі з гачечка... Це перше діло — в очі дивитися, у Божий колодязь зазирнути. Тоді, брешуть, дадуть!

У проваллі принишкли, поснули люди. Тільки вода десь на дні лоскотала каміння та шелестіли крилами кажани.

— А можна просити весело,— знову озвався дід.— Можна так: "Здорові були, люди-небораки! Дим вам з бовдура, крихту на стіл та густий куліш, щоб було спати тепліш!" Ну, а далі вже по ділу...

Печених буряків я тої ночі так і не попоїв, бо за другим разом літак таки влучив у провалля, і діда вбило, а мене тільки з покутка викинуло...

І став я просити весело. Бо так легше: можна і в очі не дивитися, і дадуть. Засміються, похитають головою — на тобі, хлопче, осьо що є, чим багаті...

Ну, от нарешті й село. Чорне, похмуре. Маячить у тумані, як скирти гречаної соломи. Підходжу до крайньої хати, пхаюся через перелаз. У дворі люди якісь, до одвірків туляться, у вікна, в сіни заглядають і мовчать.

— Здорові були, люди-небораки! — гукаю веселенько. А вони на мене заозиралися дивно якось, аж мені в грудях заскімлило. Потім захрестилися, сльози втирають і мовчать. А котрась бабуся й кажуть:

— Іди, синок, до хати, там такий, як і ти, хлопчик лежить... Попрощайся... Та шапку скинь, та перехрестися. То тобі й кутьки дадуть, і пиріжка... Йди, йди.

Увіходжу в хату, а в самого поза спиною — мурахи, мурахи. На лаві, під карточками в рамцях, хлопчик лежить, руки на манишку поскладані — жовті, як із воску виліплені. Голова рушником обмотана, тільки носик гостренький видно. Біля лави навколішки жінка стоїть, мабуть, хлопчикова мама, лобом йому об руки треться і мовчить. А якесь маля в самій сорочечці до пупка в ногах у покійника сидить, крутить йому великий синій палець і плаче:

— Петько, розплющ очі... Чув, Петько! Хтось нахилився до мене, шепоче:

— Ото ба? Ото не займи, гляди, нічого воєнного, як знайдеш, Боже тебе сохрани...

А в хаті чимось таким холодним пахне, як земля у проваллі. І хлопчик на лаві мовчить, і мама його мовчить. Тільки люди тишкуються та очима образів шукають.

Ні, не хочу я кутьки і пиріжків не хочу... Краще в степ у туман...

Іду до воріт не озираючись, а від хати:

— Куди ж, ти, хлопче? Пообідав би. Голодний же, по очах видать. Заверни його, Тетяно!

— Та не займіть його, тітко, нехай іде. Воно злякалося...

З останнього двору, до якого я чомусь ледве наважився підступити, мені винесли три теплих картоплини, великий сплюснутий огірок і шмат чорного, гливкого, як замазка, хліба. Примостившись тут-таки ж, під тином на якійсь колоді, видно давній, бо аж мохом узялася, я швиденько перекусив і майже підтюпцем рушив у степ. А коли озирнувся, то села вже не видно було — наче кануло в густу сіру мжичку...

Глава II

У полудень туман зійшов. З-за хмар прозирнуло сонце, і стало видно далекі сірі, в голих деревах, села, ріденькі переліски, припушені інеєм, та чорну смугу дороги попереду, що п'ялася посеред снігів на

гору.

Десь там, за горою, погуркувало.

Брався мороз. Сніг і земля стужавіли, захрумчали під ногами. Йти стало легше, я навіть пробігся трохи, хоча поспішати мені й нікуди: адже там, за горою, фронт...

Мене вже не раз питали, чому не назад іду, не від фронту, а слідом. А чого б я назад ішов і до кого? Там, позаду, я хто? Сирота, старець, приблуда, і мене заберуть в патронат чи ще кудись. А тут я сам собі пан: схочу — до частини якоїсь пристану, чиститиму картоплю, митиму машини або годуватиму коні, то й мене прогодують; а схочу — поживу в бабусі якоїсь немічної, носитиму їй воду, дрова рубитиму, сніг у дворі одкидатиму, а як весна настане, ще й грядку скопаю. Хто мене вижене, як я — поміч? Казав же мені отой солдат з трудармії, що обмотки подарував: "Ти, синок, за фронтом іди. Як посмітюха за кінським табуном. Житимеш — во!" Правильно казав! Так що вертати назад мені не видне око.

І знову біжу, бо треба ж до заходу сонця що й на оту гору видертись. А там яке село набачу, в тому й заночую.

Незабаром дорога пішла круто вниз, у глибокий, заметений снігом і запруджений машинами вибалок. Біля машин горіли багаття, і солдати, стовпившись навколо них, грілися. Гурчали мотори, хтось хрипко й сердито вигукував команди, пахло бензином, розпареною багаттям землею і гострим вечоровим приморозком. Машини стояли колоною. Один трактор, випахкуючи з труби густий чорний дим, по черзі стягав їх на гору разом із гарматами на причепі.

Підходжу ближче, хвацько беру під козирок.

— Здравієм желаєм!

— Хо-хо!

— Га-га!

— Здоров, здоров!

— Куди йдеш, малий?

— Вперед, на захід! — одказую залюбки і пхаюся до вогнища, простягаю до нього збуряковілі руки. Солдати розступаються, ляпають мене долонями по спині, оглядають з усіх боків, і я мимохіть разом з ними теж оглядаю себе: черевики — тверді, червоні, американські; новенькі, хоча й забейкані внизу обмотки; зелену куфайчину, підперезану брезентовим ременем з трилінійки...

— Молодчага! — хвалять, а я червонію і посміхаюся так, ніби в мене губи померзли: це зі мною завжди буває, коли мене хвалять.

Я вже знаю, як себе з ними тримати: з молодшими солдатиками треба шуткувати і бути веселим, бо кислих вони не празнують, а від старших, котрі здебільшого не дуже охочі до сміху й поглядають на мене співчутливо та сумненько,— від старших краще одвертатися і не шкірити до них зубів, бо не злюблять.

— То чий же ти будеш, орел?

— Нічий. Всіхній.

— А звати як?

— Харитон Дем'янович!

Солдати сміються. Шинелі, полушубки, бушлати їхні парують; на чоботях, котрі теж парують, виступають сухі білі плями.

— Їсти хочеш?

— Ні. Я там наївся,— киваю назад.

Багаття сичить: сирі дрова, кукурудзиння, солома — не стільки вогню, як диму. Коли жар пригасає, в нього ллють бензин баночкою з-під консервів, і тоді полум'я стовпом шарахкає вгору, обличчя солдатів робляться червоними, веселими, а брови майже в усіх руді, поприсмалювані, і вії злипаються — теж присмалені.

Машин в улоговині стає все менше й менше, людей біля вогнища тож. Більшість уже там, на горі. Студебекери з гарматами — я знаю, це зенітки-сімдесятип'ятиміліметровки — повільно, горнучи буферами глевкий чорнозем, змішаний із снігом, повзуть за тягачем, а слідом за ними майже по пояс у колії пішки йдуть артилеристи.

— То як, Харитоне Дем'яновичу, поїдеш з нами? Звичайно, поїду. Хоч до пристанища якогось підвезуть.

І, щоб не відстати, теж іду колією. Мені вона майже попід руки.

На горі снігу менше, дорога краща. Попереду над рівниною зависло лагідне червоне сонце, голосніше чути гуркіт, хоч небо в тому краї чисте й пекучо-морозяне.

Мене саджають в останню машину, криту вилинялим брезентом і без гармати. Солдати (їх четверо: троє молодих і один старший, давно не голений, сумний і, видно, не балакучий) вмощуються попід бортами, вбирають голови в плечі, підняті так високо, що погони здимаються дугами, і враз засинають, а я тим часом розглядаю їхнє причандалля: розкладну бамбукову антену, батареї, якісь ящики, обгорнуті повстю, і, нарешті, автомати з круглими, вичовганими до блиску дисками.

Нашу машину іноді заносить то вправо, то вліво, тоді солдати повільно кивають головами, ніби мовчки погоджуються з кимось. Не спить лише старший. Він дивиться кудись назад, у степ, вкритий сизими від інею бур'янами, та інколи скоса позирає на мене й мовчить.

— Ви хто? — озиваюся першим.

— Вони? — киває старий на тих, що сплять.— Вони радисти. А я листоноша.

— Як листоноша?

— А так. Листи, газети розношу. Кому що прийде.

Це трохи дивує й розчаровує мене: на війні — і раптом листоноша. Я пригадую нашого сільського поштаря, одноокого Клима Чичкала. Покійна бабуся щодня виглядали його коло воріт і, як тільки він виходив

з сусідньої вулички, несучи на грудях сплюснуту кирзову сумку, неодмінно гукали: "А зайди-но, Климусю, на часину сюди". Клим підходив. Його заплющене, глибоко запале око іскрилося сльозою і часто сіпалося. "Немає вам, тітко Марфо,—казав він завжди одне й те ж. —Якби було, то я вам першим приніс би. Знаю ж, як ждете".— "А ти, сипу, подивись, подивись",— просили бабуся. Клим схиляв голову набік і по-курячому, одночасно зорив у теку. Потім виймав звідти кілька конвертів і, підносячи кожен по черзі до видющого ока, читав по складах: "Пи-ли-пен-ко... Гу-зій... Шаб-лій... А цей не розбереш і кому, ну не вам. Кажу ж, якби було, то... "

І йшов собі далі, вичитуючи на ходу, кому-таки той лист: "Лих?.. Ні. Мих?.. От і розбери, чи воно "ми", чи "ли"! Грамотії називається!"

Коли він зникав поміж стовбурами верб на греблі, бабуся утирала кінчиком хустки очі й згорбившись ішла до хати. Я знав, від кого вона жде листа ось уже третій рік,— від тата...

— Чого ж ви не на фронті? — питаю в поштаря.— Он скільки гармат...

Солдат неохоче всміхається.

— В резерві були, на відпочинку себто. Тепер от їдемо...— І, помовчавши, запитує:—А ти ж звідки такий цікавий будеш?

— З Полтавщини.

— Галушник, виходить?

— Угу.

— А я з Люботина, під Харковом це. Не чув?

— Ні...

Поштар знову сумно, навіть тужно якось дивиться в степ і повільно, м'яко тре долонею густу, в сивих латках, щетину на підборідді.

— А батько-мати твої де ж?

— Мама й бабуся вмерли, а тато десь воює,— брешу швидко й рішуче, бо добре пам'ятаю бабусине напучування: "Ти, Харитончику, про тата краще нікому не розказуй, бо воно всякі люди на світі є: один пойме, інший одвернеться, ще й пальцем услід тицькатиме... Господь з ними... "

— Ну, от бач,— солдат дивиться на мене з лагідним докором,— може, батько розшукує, де ти та що з тобою, а тебе і в селі немає, пропав безвісти. Що йому родичі відпишуть?

— У нас немає родичів,— кажу сердито, бо до цього поштаря мені ще ніхто ні за що акафіста не читав, а тільки жаліли.

— Ну, то сільрада відповість: так і так, мовляв, немає вашого сина. Думаєш, татові легко буде?

Легко, важко... Татові ніхто не напише, бо ніхто не знає його адреси. І я не знаю. Коли б знав, то вже давно до нього пішов би...

Сонце, напевно, зайшло, бо під брезентом стало поночіше, сніги огорнула печальна синювата імла, і дві чорних колії позаду нас, котрі щойно було видно аж до небокраю, зникли.

Поштар замовк і закурив. Котрийсь із молодиків прокинувся, голосно позіхнув.

— Це ви, Калюжний, отруюєте солдатський сон? — спитав хрипко.

— Я, Косте, я,— озвався з темряви поштар.

— Калю-у-ужний,— з удаваною досадою простогнав солдат.— Скільки разів пояснювати вам: не Костя, а Котя. Ко-тя, розумієте? Ах, ці мені вчені педагоги — чи ким ви там були до війни?

— Директором школи,— з усмішкою в голосі відказав листоноша.— А читав історію...

— О, директор! — вигукнув Котя так, ніби й не спав щойно.— Директор, освічена людина, а не розумієте, що Костя за наших з вами інтимно-товариських стосунків звучить надто офіційно і, я б сказав, образливо. Так Що затямте: я стримую вас від поганих вчинків, чого й вимагає від с п р ав жн і х воїнів статут внутрішньої служби...

Калюжний тихо засміявся, а Котя театрально відкашлявся і заспівав тужливим тенорком — видно, когось перекривляючи:

Ох, машина, колпак мєдний, Сидить милий худой-блєдний. Тір-ді-рі-рі, тір-ді-рі-грі-і...

— А що, Калюжний, як на вашу думку, скоро ми дістанемось до передової і коли на моїх доблесних грудях затанцюють чорти — чи хто там головний на тім світі?

Поштар блиснув цигаркою.

— До передової вже недалеко. А щодо чортів важко сказати. Кому що судилося...

— Ах, милий директор і педагог,— зітхнув Котя.— Не вгадуйте при мені цього романтичного слова — судимість, бо тоді мене неодмінно тягне в рідне Дебальцеве. Ви були коли-небудь на цій чудовій станції? Ні? Ви багато втратили, Калюжний. Н-да... Вийдеш, бувало, ввечері на перон, народу — тьма; ліхтарі, паровозні гудки, рейки блищить у всі кінці світу: Полтава, Сталіно, Ворошиловград, Звєрєво... У

деповському парку музика грає, атласні блискучі півники на паличках продають, шатенки, брюнетки, блондинки... Букет! Поторкаєш коліном чийсь симпатичний чемодан — важкий. Так і знай: крупа, борошно, сало... Не те! Поторкаєш другий — легкий. Значить, на шахти людина їде, на заробітки. Теж не підходить. Поторкаєш третій

— середньої ваги. Оце він і є! Звичайно, якщо господар чемодана — людина з манерами і з кіровським годинником у кишені: начальник шахти, головний лікар...

— Ви були тоді ще дитиною, Костя,— зауважив поштар.

— Ну-у, якою дитиною! — примхливо заперечив Котя.— На той час мені вже стукнуло шістнадцять років, плюс рік дитячої колонії імені А. С. Макаренка, плюс дві ухажорки!

— З вас, Костя, міг би вийти прекрасний актор типу Алейникова. Вчора перед телефоністками ви, здається, виступали в ролі нареченого якоїсь стахановки...— сміявся Калюжний.— Хто ж ви насправді?

— Насправді? Будь ласка: людина з великої літери. А конкретніше

— токар, член Тсоавіахіму, конферансьє, суфлер, перонний хлопець і активіст, а нині — гвардії рядовий начальник радіостанції — марка засекречена, надто від своїх...

Котя рвучко підводиться і твердо, не заточуючись, хоч машину кидає з боку в бік, іде до заднього борту.

— Пахне, здається, селом,— доповідає по хвилі, вдивляючись у пітьму. В цей час машина круто взяла ліворуч. Котя вихопив з кишені трикольоровий німецький ліхтарик— у вузькому червоному світлі повз нас пропливав похилений телеграфний стовп і біла, затесана стрілою дощечка з написом: "с. Тридолі".

— На одне село три долі? — весело дивується Котя.— Чи не забагато?

Незабаром колона зупиняється. Один по одному замовкають мотори, і в тиші, яка настає так раптово, що аж вухам боляче, виразно чути не лише канонаду, а й окремі гарматні постріли і глухе дудукання важких кулеметів.

Ми стоїмо посеред села, на просторому майдані. З ледь чутним шерехом сіється сухий блідо-рожевий від близької заграви сніг. Крізь нього сям і, там видніються чіткі на оранжевому тлі силуети хат, машин, підвід. Попід хлівами пирхають коні, тепло, затишно, пахне сіном.

Уздовж колони, біля кожної машини тупотять чобітьми гурти артилеристів, зблискують прикриті долонями вогники з цигарок. У двері ближніх хат стукають, гримають кулаками, і вони неохоче, вузько прочиняються, викидаючи надвір жовті смуги світла.

— Зайнято!

— Ну? Кому сказано: за-айнято! Артилеристи лаються., просять, погрожують, нарешті, наказують чиїмось ім'ям — і двері відчиняються навстіж. Незабаром перші машини розвертаються і, завиваючи моторами, в'їжджають у двори.

Несподівано з червоної темряви виринає низенька, перехрещена блискучими портупеями постать військового в білому полушубку.

— Стоволос! — тихо каже хтось із радистів. Вони вже прокинулися, товпляться біля радіатора, від якого пашить теплом і валує пара.

— Кузовчиков є? — коротко й суворо запитує Стоволос, підійшовши.

— Точно так, тарш-ста-нант! — хвацько відповідає Котя — високий, широкоплечий, з насуненою на одну брову шапкою, але не тягнеться і не козиряє.

— Шукайте, Кузовчиков, якусь хату,— не виймаючи рук з кишень білого як сніг кожушка, наказує Стоволос,— бажано на західній околиці й повище. Розгортайте станцію і шукайте наших.

— Заводь, Антошо! — гукає Котя до шофера, а Калюжний, підступає ближче до командира і, затинаючись на кожному слові, каже:

— Тут з нами... малий, товаришу старший лейтенант... Приблудний хлопчина... То чи не взяли б ми його з собою?

— Приблудний хлопчина сам собі раду дасть,— сухо кидає Стоволос, потім, вже одійшовши, обертається:— А раптом станеться щось, засічуть, наприклад,— хто відповідатиме, Михайле Васильовичу? — І знову зникає в темряві.

— Ну, що ж, бувай, Харитоне.— Калюжний кладе мені руку на голову, так що шапка наповзає аж на очі, й, нахилившись до вуха, шепоче:— Заходь завтра до нас. Де побачиш антену над хатою, туди й заходь. А найкраще... вертайся б ти назад, у Полтавщину, га? Ну, та про це ми ще поговоримо. Біжи в оту хату, напроти.— Він легенько підштовхує мене в спину, стає на підніжку, і машина, кидаючи з-під коліс грязюку, рушає.

Мені щось лоскоче в горлі, очі застилає гарячий туманець, але я знаю, що це ненадовго, що воно пройде. Ось не стане видно машини — і пройде...

Майдан швидко порожніє, якийсь час мотори гудуть в усіх кінцях села, потім усе затихає. Лише собаки валують та заграва поза хатами повільно росте, підсвічуючи низькі снігові хмари.

Іду попід типами, зазираю в кожен двір, може, десь не так густо постояльців. Але скрізь — машини, кухні, тягачі; пахне холодним залізом і соляркою, теплим димком з димарів і свіжими печищами, видно, село недавно горіло.

Завертаю у вузеньку вуличку, що веде круто вгору, розміркувавши, що сюди не всяка машина, а то й підвода з'їде, і зупиняюся аж біля останньої хати: з бовдура курить, маленькі низькі вікна завішені не щільно, й крізь них продирається назовні якийсь незрозумілий, приглушений гамір. Невже й тут повно? Стукаю. Дуженько, щоб почули. Незабаром у сінях рипнули двері й збуджений жіночий голос весело запитав у дірочку над засувом:

— Хто? У нас, рідненькі, й так повно-повнісінько!

Я притуляюся носом до щілини в дверях і навмисно хрипко, щоб голос грубішим здався, гукаю:

— Та я, хазяєчко, один, багато місця не займу!

Засув поволі скрипить, двері одхиляються, і я мерщій вставляю свій твердий американський черевик між ними й порогом.

— Я сам, кажу, один...— і ледве не захлинаюся від диму та крутого самогонного духу.

Жінка, в розхристаній білій кофточці й з розпущеним по плечах волоссям, розсердилась:

— Ти 'кого біса опівночі товчешся тут, га? Ану, марш!— і штовхнула мене в груди.— Іди, йди собі!

Я вже хотів виймати черевик — такі недобрі жінки мені ще й не траплялися! — але в цей час хатні двері відчинилися, і в них з'явився солдат. Упершись руками в одвірки й намагаючись підняти важку, неслухняну голову, він запитав:

— В чі-чім справа?

На грудях у нього одвисли й подзеленькували медалі, а за спиною в диму шипіла патефонна пластинка, і спантеличено-здивований голос, ніби сам із себе кепкуючи, весело перераховував:

Носив жито, і пшеницю, Кукурудзу, чечевицю, Поросята, і качата, І курчата, і гусята, Носив-таки й грошенята За чорнії бровенята...

— Що, н-ночувати?— запитав солдат і знову зронив голову. Пускай, Меланю, хлопця. Буде нам голки точити.

Хазяйка завагалася.

—— А в тебе вошей немає? — запитала, попускаючи двері.

...що тільки тьху! —

вигукнула пластинка в диму.

— Що ви, тьотю, я недавно в прожарці був!

— Ну, тоді заходь.

Хата дихнула на мене теплом і димом. То куріла грубка, напевно, вже давно не мазана, бо вище дверцят чорнів широкий зализень сажі. Коло столу, заставленого закусками з солдатського пайка та різнокольоровими пляшками, поклавши голову на руки, спав ще один солдат. Патефон у кутку на лаві вже не грав, а тільки сичав, бо пластинка кінчилася. Я хутенько роздягнувся біля порога, розмотав обмотки — внизу вони змерзлися й тріщали, пострілюючи крижинками,— потім підійшов до патефона і заломив мембрану назад.

— Став ту ж саму, бо на другому боці вже зітерлася,— сказала господиня,— та йди перекусиш.

Вона вже сиділа за столом і нарізала черствого солдатського хліба — червона, розпатлана, але тоненька в стані й гострогруда.

Солдат, мій благодійник, одною рукою наливав у кухлі горілку, а другою розхитував свого товариша, вчепившись пальцями в його плече.

— Коляша, падйом! Слиш? Па-адйом, гоорю,— бурмотів він.— Давай вип'ємо за Меланью!

— Та не займи, Сергійчику, хай спить,— сказала хазяйка, припадаючи головою до солдатових медалей.

— Да? Ну, нехай. Сідай, малий! — Солдат простягнув мені кухоль із смердючою пригорілою джурджею і підсунув ще не почату банку тушонки.— Скільки тобі років, Ваня?

— Мене звуть Харитоном,— кажу всміхаючись, бо Сергійчик мені подобається, хоч і п'яненький.— А років чотирнадцять...

— Чотирнадцять? — дивується він, високо піднімаючи гарну, розсічену вузьким шрамом брову.— Тоді ні, молодий ще,— і забирає кухоль назад.— Рубай тушонку.

Я нашвидку заводжу патефон — у ньому щось рипить і бринькає,— розкручую пальцем пластинку, бо сама вона не рушає, і припадаю до їжі, тут-таки ж на лаві, розуміючи, що від мене вимагається одне — крутити музику.

Солдат і Меланя п'ють, обнімаються в диму за столом; я дістаю скоринкою пахуче м'ясо з банки, підставляючи під підборіддя долоню, щоб крихот не губити, а пластинка тим же спантеличено-здивованим голосом виводить:

Удовицю я любив, Подарунки їй носив, Носив сало, носив свічки, Носив м'ясо, носив стрічки...

Голок усього дві, та й ті тупі, як нарубані з дроту шевські гвіздочки. Я точу їх об мантачку по черзі: одна грає, іншу точу, доки вона стає такою гарячою, що і в руках не вдержу, потім гарячу вставляю, а холодну точу. Солдат мене хвалить, хазяйка, довідавшись, що я сирота, жаліє і кладе мої обмотки на лежанку просушити, а я, щоб віддячити їм за ласку, одвертаюся, коли вони цілуються, і точу голки старанніше.

Мордуємося отак аж до півночі: я біля патефона (вже й пучок не чую), а вони коло горілки. Потім усі гуртом, зморені, очманілі від диму та однієї й тієї ж пісні, весело переносимо Сергієвого товариша на лежанку — вони тримають його за ноги й попід руки, а я посередині — і вкладаємося спати. Я лізу на піч, лаштую собі лігво з усякого ганчір'я та своєї одежі, а Сергій і Меланя знесилено падають у широченне побите шашелем і вимощене квітчастими подушками дерев'яне ліжко. Від одвішених вікон чути, як порощить об шибки сухий сніг, у хаті час від часу то виднішає од заграви, то знову меркне. Сергій і Меланя

шепочуться в темряві. Вона часто й подовгу сміється, а то враз замовкає і ні з того ні з сього починає схлипувати та допитуватись:

— А завтра знову туди? Як же я без тебе житиму? Ох...

— Інші прийдуть,— байдуже одказує Сергій, і водночас чути: лясь!

— Ну, може, ще раз скажеш?! — гнівним шепотом доскіпується Меланя.

— Скажу-у,— гуде солдат,— бо увєрен...

— У-у-у... ти! — сміється Меланя дивно якось: у тому сміхові й образа, і побоювання образити, і згода з тим, що так воно й буде. І знову, але вже ніжніше й м'якше, чути: лясь!

Я накриваю голову подушкою, від якої тхне гарячою глиняною потерухою, й одразу ж, ніби в тепле марево, що гойдається й тихо бринить навколо мене, поринаю в сон.

Глава III

Уранці мене розбудило сонце. Його жовтувато-медове проміння, що ледь тремтіло на стіні, на якусь мить воскресило в мені тиху, давно забуту радість, котрою я зустрічав зимові ранки в нашій з бабусею хаті: обмерзлі за ніч вікна, веселий грай полум'я в печі, біля якої вже поралась бабуся, неодмінно воркуючи щось сама собі; миротворне сяйво образів у кутку, облямованих під склом сріблястими мереживами та вощаними квітками. Почувши, що я прокинувся, бабуся, підрум'янена, розімліла коло вогню, зазирала в мій покуток і питала: "А що внучкові снилось?" Я вигадував якусь нісенітницю, позаяк мені тоді нічого не снилося, або ж відказував твердо, щоб схоже було на правду: "Залізні ковзани!" — і, затамувавши подих, чекав на відповідь.

Бабуся в таких випадках довго мовчала, потім, вдаючи, ніби вкрай здивована, казала: "Хм... І приверзеться ж дитині отаке! Ну, та це не вийде. По ковзани треба їхати аж у Полтаву. То скажи їм, хай не сняться... — І сміялася кожною зморщечкою на осяянім полум'ям виду,

і плечима, і грудьми. Вся сміялася.— Вставай лишень, та поласуємо кулешем".

Лежу, всміхаюся в стелю, і раптом до мене, ніби крізь сон, долинає тягучий, схожий на пісню плач. Схоплююся з теплого свого кубла, дивлюся через комин у хату. За неприбраним столом, підперши щоки долонями, спиною до мене сидить Меланя, а перед нею, притулена до порожньої пляшки,— Сергійчикова карточка: одна його брова на злеті, круто зламана посередині, а друга ніби аж тремтить чи то від болю, чи то від нетерпіння. Він дивиться на свою руку, перебинтовану вище ліктя прямо поверх гімнастьорки, і на чиїсь пальці, що саме зав'язують вузол. Я здогадуюся, що ні Сергія, ні його товариша вже немає...

Мабуть, відчувши на собі мій погляд, Меланя здригнулася і вмовкла. Вона, певне, забула про мене, бо коли озирнулася, то я помітив на її обличчі переляк.

— А-а, це ти... — знайшовши над комином мої очі, сказала Меланя і криво, неохоче посміхнулась. Обличчя її помітно підпухло, гарні вологі очі променилися сумом, і в них тяжко було дивитися, а великі, як мені вчора здалося, хтиві губи теж припухли, червоно ятрилися й тремтіли. Вона прибрала зі столу фотографію, сховала її за пазуху і не обертаючись покликала:

— Іди їсти, патефонщик...

Тільки тепер я роздивився, що це була не тітка, а молода дівчина. Видно, під чаркою і не вбрана, вона здалася мені вчора набагато старшою.

За сніданком, із залишків учорашнього солдатського пайка, Меланя намагалась не зустрічатися зі мною очима і не згадувала про постояльців, лише іноді, ніби перебираючи ґудзики на прозорій кофтині, торкалась пальцями фотокартки, спідтишка позирала на мене й мовчала. Потім одпила трохи з кухля, кумедно, по-дитячому скривившись, і повеселішала.

Незабаром я вже знав, що вона нетутешня, а з Донбасу, що матері в неї немає змалечку, а батька перед самою війною привалило в шахті, і вона зосталася з мачухою.

— То була сварлива та ненависна,— розказувала Меланя, хмурячи блискучі, немов підзолочені проти сонця брови,— а після татової смерті ще й запила. Вилізе, було, з шахти і, ні помившись, ні причепурившись,— до буфету.

Притьопає додому опівночі й у чому була — в постіль.

Зжену, помию, переодягну, а вона лежить і варнякає: "Шкода, що ти, стерво, не моє, а тії... Думаєш, я пила б? Хе... Я б тебе як лялечку одягала і взувала. А задля чужої — не хочу! Душа не лежить! І людей дурити не хочу, бо раз не люблю, то не люблю!"

Меланя зітхнула і ще раз приклалась до кухля. — А тут прийшли німці. Почали записувати добровольців у Німеччину. Я й записалася. Думала, гірше, ніж за мачухою, не буде. Та й подивитись кортіло, як воно люди в тих землях живуть... Дурна... Може, отак і завезли б аж ту д и, якби не... Супроводжував нас один. Німець. Гарний такий, чорт. Він до мене... Ну, як би тобі сказати? Ганявся за мною. Як тільки поїзд зупиниться десь, уже він і в нас у вагоні. Підсяде, джеркотить, джеркотить щось по-своєму, шоколадки роздає, тоді морг дівчатам, то вони хаміль, хаміль — і в сусіднє купе. А мене не пускає. Руки так накрутив, що тижнів зо два потім боліли...

Раз якось зупинився наш поїзд посеред степу. Дівчата спали, німця того не було — перших, добровольців, вони не дуже стерегли. Вийшла я в тамбур — поноченько ще, тепло, цвіркуни сюрчать, а попереду червоний вогник: семафор закритий. Зіскочила на землю — ніде нікогісінько, тільки машиністи біля паровоза гомонять — та й пішла собі на зорю. Вирішила так: наймичкою буду, за каліку подамся, аби свій, аби не чужина. Та й подалася...

Меланя, примруживши, дивилася на крижані блискітки, що грали в шибках жовто-червоно-зеленими цяточками, і час від часу посміхалася сама до себе гіркувато-глузливою посмішкою.

— Він тут недалеко й живе. Батько, мати й він. Зайшла я до них уранці — сонечко тільки вигулькнуло, а вже й спека — води напитися. Вони саме снідали. Сідай та й сідай, припрошують. Зняла я свій піджачок, розіпнулася... Я тоді платок низько напускала, щоб і очей ніхто не бачив. Ну, батько, мати — звісно, як у нас гостей пришановують — і жареним і шквареним пригощати заходилися, розпитують, хто я та як тут опинилася, жаліють, хвалять, що втекла. А він мовчить. Ложку поклав, очей з мене не зводить. Чепурненький з лиця, хоч і понуркуватий трохи, баньками з-під чуприни тільки блись-блись. Глянеш у них — аж у грудях терпне. Не їсться мені, губи розтулити не спроможуся — зроду зі мною такого не було... Чого ж це ти, думаю, козаче, не на війні? Літа ж, бачу, призовні. Тоді, як із-за столу підвелися, збагнула: кривенький він, клешнявий на одну ногу. Ходить отак набокувато: хить-хить, ніби картоплю під плуг садить. Ну, ти скажи, як нашептав мені хтось, щоб у ту хату зайшла. А кажуть, долі немає...

Посиділа я ще трохи — незручно ж попоїсти і гайда з хати,— подякувала і стала прощатися. Куди там! Не пускають. Живи в нас, і квит. Сім'я невелика, їсти є що, будеш нам як своя. Це — старі. А він (його Кирилом звати) мовчить, тільки зблід як полотно. І вже не на мене, а під ноги собі дивиться та все комір то застібає, то розстібає...

Зосталась я. Думаю, як не до них, то до когось іншого приставати доведеться. То вже так, сама перед собою виправдовувалась, бо через нього — тепер уже знаю — не пішла тоді галасвіта. Може, воно й краще було б...

А невдовзі нас і поженили. Справжнє весілля справили, тільки вночі: фата, вінок, у молодого квітка, горілка на столі, коровай — все як годиться, але без людей і при завішених вікнах, бо вони хотіли, щоб про мене ніхто не знав, аж доки наші не прийдуть.

Спочатку, з рік, мабуть, гарно жили, весело, наче щодня свято в хаті. Свекруха мені ані за холодну воду братися не велить. Свекор аж помолодшав, усе якісь пісні мугикає та дратвою — він сам швець — витьохкує. А про Кирила годі й балакати. Так наче повищав ураз, ходити рівніше став, від суму в очах і сліду не лишилося. А вночі, було, як пригорнеться, то так, начебто хапається за мене, начебто боїться, що я ось-ось щезну. Та все допитується: "Ти мене любиш? Ти мене любиш?" Я спочатку одказувала або замість відповіді — набридає ж повторювати одно й те саме — пестила його, як уміла. А раз візьми та й засмійся. Справді-бо, як дитина, їсть шкурку з молока і питає в мами: а вона добра? "Одсунь краще ногу, бо тісно". Забула, що він же кривенький, звикла так, що й не помічала...

На тому й закінчилося наше свято. Наче покійника в хаті замали. Кирило цілими днями мовчить, навіть до батьків не балакає. Очима на мене спідлоба так іскри й креше. А вечір настане — п'є, щоб сміливіше, не так совісно знущатись було. Спершу лащиться, робить зі мною що хоче, тоді принишкне. Чую: заснув. Радію, думаю, слава богу, минулося. Де там! Опівночі, коли батьки в хатині поснуть, підхопиться як тороплений і ні з сього ні з того — хвать за горло: "Кажи, любиш?" Плачу, обіймаю його, присягаюся. "Брешеш! — сичить.— Якби любила, то не сміялася б!" Заїкнусь розказувати, як те сталося, слухати не хоче. Вчепиться п'ятірнею в губи: "Цить, не троюдь! Шкура! Доброволка! Німецький покидьок!" Ти що,— плачу,— забув, якою мене взяв?

Замовкне, ніби схаменеться. Тоді як упнеться пальцями в груди, аж кров під пучками закипає: "Може, скажеш, гадино, що він і тут не був? — На німця того натякає, бо я ж усе до крихти йому розказала.— Що, мовчиш?" — і регоче, радий, що мені відповісти нічого...

І так щоночі. А день настане — старі просвітку не дають. Свекор ще сяк-так, мовчить, тільки молотком сердитіше стука, зате свекруха і за нього й за себе надолужує: і не там сяду, і не там стану, і руки б мені покорчило, і ноги б мені повсихали, і де я, зайда, взялася на їхню голову... Воно й зрозуміло: для них Кирило син як син, а я синиха лиха, бо не жалілася їм ні разочку: одвикла за мачухою...

Меланя замовкла. Я чув, як об її зуби цокотів вінчик великого лудженого кухля, і, не підводячи голови, сказав:

— Навіщо ви, тьотю, стільки п'єте?

Меланя засміялася і, перехилившись через стіл, підняла моє підборіддя м'якими паморочливо пахучими пальцями.

— Тобі противно, ге ж? — подивилася на мене своїми вже посоловілими, тупими — я навіть не збагнув, якого вони кольору,— очима.— Ач, який гарненький хлопчик. Ти, мабуть, добрий, бо очі вимучені. Такі — добрі. А кому зараз добрість нужна? Ха!.. І ніяка я тобі не тьотя. Мені всього двадцять годочків!

Я бачив близько перед собою її трепетні у посмішці п'яненькі губи, підпалені смагою, ніжно-білі ямки над ключицями і кутик Сергієвої фотографії, що виглядала з-за пазухи.

— Як же ви тут опинилися? — запитав, ніяковіючи, навіть трохи неприязно: з якої це речі мене отак любісінько, як дитину, беруть за підборіддя й роздивляються! Я вже давно відвик од того, щоб мені тосі плескали.

Меланя якийсь час дивилася у вікно, мружачись і усміхаючись до сонця. Їй, напевно, вже не хотілося розповідати.

— Що? — мляво перепитала вона.— Втекла я від них на тому тижні. Уночі, як усі поснули. Отямилася аж в оцій хаті. Тут бабуся-одиначка живе. Вона позавчора, як наші вступили, до родичів у Крюків подалася, а я оце хату стережу, доки повернеться.

— А вони?

— Ходять щодня. Умовляють назад повернутися. Або, як смеркне, попідвіконню вигупують. Шпигують. Вони й сьогодні прийдуть. Ну, та годі про це, остогидло...

Меланя підвелась і заходилася прибирати в хаті. А я одягнувся в сухі й теплі свої лахи, розпитав, де тут можна добути дров — треба ж чимось віддячити за харч та постій,— і, довідавшись, що лісу поблизу немає, топлять усі дерезою, вийшов надвір.

Сонце стояло вже високо, але мороз не всідався. Згори мені було видно все село — велике, незграбно розкидане поміж яругами та спадистими косогорами. Куці глухі вулички, провулки вилюжилися від хати до хати та, не знайшовши виходу на простір, упиралися або в провалля, або в густі зарості дерези, приметеної снігом. Там копошилися люди й чорніли латки вирубаного чагарника. У дворах деінде куріли дими солдатських кухонь, іржали коні, попід моторами пофарбованих білилом машин чаділи факели, але гармат-сімдесятишестиміліметровок, скільки я не приглядався, ніде не було видно. Напевно, артилеристи вночі виїхали. Ненадовго і зовсім не боляче мене зачепила думка про радистів: де-то вони зараз — на фронті чи десь в іншому селі?

Від гурту жінок, що вирегочували з солдатами біля обмерзлого по зруб колодязя, я дочувся, що фронт посунувся долі, десь аж під

Кіровоград, і що в колишній школі сьогодні показуватимуть німе кіно. Я вирішив неодмінно сказати про це Мелані.

Дерезу рубали здебільшого лопатами — солдати, жінки, підлітки. Малеча, що гралася тут-таки, біля своїх мам, принишкла, з цікавістю позирала в мій бік, і я спочатку не тямив чому. Аж доки хтось із гурту сказав:

— Ану, Льонько, піди спитай, чи він не а катюшниками їздить?

— Те,— заперечили йому.— Такі обтрьопані тільки в обозах бувають!

— Ги-ги... Обозна криса!

— А черевики, гля, як ковганки!

— Цитьте, може, в нього тата й маму вбило, а ви...

Затим до мене підійшов серйозний, охайно вдягнений, як видно, вчительський хлопчик і, спостерігаючи, як я голіруч пораюся біля дерези, запропонував:

— Може, вам допомогти? У нас є сікач.

— Нічого, обійдемося,— сказав я трохи спогорда і поспішив усміхнутися, щоб хлопчик (йому було років десять) не образився.

— Ну, тоді до побачення,— так вже ввічливо, хоча трохи завчено сказав хлопчик і пішов до гурту.

Його враз обступила малеча, пошепотілася трохи й заходилася гратись у ладки.

Мені не кортіло до них. Після бабусиної смерті я розважався сам — у бур'янах десь або в лузі, щоб ніхто не бачив, і тулився більше до дорослих. Вони, всяк на свій лад, повчали мене, як жити, але по-їхньому в мене ніколи не виходило: направлять украсти в німців мила і проміняти на харч або одежину — мене впіймають і поб'ють; пошлють до найзаможнішого в селі чоловіка випросити їсти — там не дадуть, ще й вуркою обізвуть на додачу... Найчастіше мене вчили приказками: "Покірливе телятко дві матки ссе; не все перескакуй, а інде й лізь; береженого й бог береже... "

Я не розумів, чому в одного теляти буває аж дві матки, в яких випадках треба лізти, а в яких перескакувати, а що означає слово "бережений", зовсім не тямив і жив самотужки, як приходилося...

Дереза була мерзла, я не ламав її, а, поховавши руки попід пахви, збивав ботинками, в'язав своєю ремінякою з трилінійки і носив до хати.

Меланя, швидка, поривчаста, в новій зеленій куфайці (я подумав: "Сергій подарував!"), сікла гілля на хворост, наспівуючи сяких-таких триндичок, потім сказала:

— Годі. Нам же тут не вікувати! — І засміялася.— Як. тільки потепліє, піду звідси.

— Куди? — запитав я.

— У Донбас.

— До мачухи?

— Ні. На якусь шахту. Зароблю грошей, зодягнусь по-людськи, заміж вийду... А тут мене з'їдять: доброволка!

При заході сонця над селом з'явилася "рама" — чудернацький літак з двома охвістями та чорно-білими хрестами на фюзеляжах. Солдати стріляли по ній з карабінів, петеерів, ручних кулеметів і лаялися. Одні кричали: "Атст-а-віть!" Інші заперечували: "А чо єйной, в зуби смотрєть, стєрвє!" — і, припавши на коліна, знову цілилися. "Рама" кружляла низько, перевертала ся набік, і тоді було видно льотчиків у чорних шоломах та блискучих червоних проти сонця окулярах. Зробивши кілька обльотів, вона випросталась і стала віддалятися.

— Зараз приведе... — гомоніли солдати в сусідньому дворі, позакидавши карабіни за плечі й закручуючи цигарки.

Але в цей час навколо "рами" зчинилася глуха стрілянина. Чотири маленькі тупоносі літачки оточили її з усіх боків, заблискали вогняні кульки, зелені цівки кулеметних черг. Солдати спостерігали за боєм, затулившись долонями від сонця, одначе воно світило так яскраво і так червоно-гостро пломеніли сніги на обрії, що годі було щось побачити.

Та ось у повітрі, майже над самою землею, знову з'явилася "рама", а обабіч неї та зверху, збавивши швидкість, хрипко похлопуючи моторами, летіло чотири винищувачі.

— Ура! Взяли! Ведуть! — радісно загукали сусідські солдати. Село враз ніби вибухнуло. Кричали в усіх дворах, вимахували шапками, зброєю, факелами:

— А-а-а...

Я теж кричав щось, махав шапкою і пританцьовував, а Меланя, стиснувши долонями розрум'янені щоки, ніжно вистогнувала:

— Ой мої соколики... Мої рибоньки...

Увечері, завісивши вікна всяким ганчір'ям, ми пекли в лежанці картоплю. Як і вчора, хату від стелі й по лутки виволокло димом, тому ми сиділи долі. Меланя пильнували за жаром, час від часу підгортаючи його до купи, а я дробив молотком велику грудку солі. Вона була сіра й тверда мов кремінь. Від невлучного удару з неї викрешувалися іскри. Над нашими головами ледь помітно гойдався дим, і разом з ним гойдалося полум'я в каганці. З грубки пахло жиром, пригорілою картопляною скоринкою та гарячим відпаром дерези. На якусь мить мені здалося раптом, що це не я стою навколішки й товчу склисту замацану сіль, а хтось інший, чужий і водночас ніби знайомий мені... Як я сюди потрапив? Чого? Адже я досі, там, у своєму селі, де кожна бур'янина мені знайома, кожен клапоть землі. Ось на причілку нашої з бабусею хати росте гінка, ніколи ніким не стрижена акація (такої ні в кого більше у селі немає.); в ній густо гудуть бджоли, пересідають з цвіту на цвіт, впинаються хоботками в чашечки і тремтять від напруги серед жовтого, розімлілого на сонці цвіту. Під акацією, в холодку, моє кубло, моя "хата", обтикана берестовим гіллям і прикрашена крем'яхами з різнокольорової цегли та коліщатами з годинника, що висить у хаті над скринею порожній, затканий усередині павутиною й сухими мухами — бабуся ховала в ньому гроші, коли,вони були...

Аж ось на мосту чути мляве погейкування, повільно риплять колеса, і незабаром з-поза верб на гатці витикаються мурі, опішнянського заводу воли, запряжені в кузовку. "Гей!" — чути з її дна, висланого прив'ялою осокою (вона тягнеться й за осями), а погонича не видно: лежить куняє або в небо дивиться, тільки гострі полатані коліна стирчать...

О, якби те хто знав, як добре жити над шляхом, під самісінькою греблею, та ще й колодязь у дворі мати. Хто не їде, хто не йде — завертає. Напоїть худобу чи то сам нап'ється, сяде на призьбі погомоніти з бабусею, а примітивши мене, шасть у кошик чи вузлик: на ось тобі, дитино, гостинця — пряника, яблуко чи свистуна... І знатимеш ти, хоча ніби й не прислухався до розважної старечої бесіди, де й що сталося в цілій окрузі, хто, як і коли вмер, хто, коли й на кому одружився

і не дав могоричу за молоду, бо "воно з коліна-праколіна жмикрути"; знатимеш, де пройшли гарні дощі, а де тільки "краєм зачепило", кого повезено в "город", а хто пішов пішки — все знатимеш, живучи над шляхом...

Коли те було — сьогодні, вчора чи вічність тому? Як і навіщо я тут опинився, коли десь там, далеко-предалеко, моя хата, жовта акація, бабусина могила на піщаному Чебрецевому бугрі, напроти розлогої сосни з відломленою верхівкою?..

— Ти що, не чуєш? — торсає мене Меланя.— Кажу, давай їсти, а ти мовчиш. Аж налякав.

Ми чистимо обвуглену картоплю, дмухаємо на пучки, коли вже дуже припікає, і співчутливо перезираємося.

— Гаряче?

— Гаря-аче...

— Хоч зогріємося

І регочемо з картоплею в руках, як маленькі.

Зуби у Мелані рожеві од полум'я в грубці. Картопля тож рожева і густо парує, як розломиш, бо в хаті ще мало духу.

Сіль доводиться лизати: міцна, її хіба що в мішку можна потовкти як слід, і то брезентовому.

— Добре, що хоч така є,— каже Меланя.

— А ви борщ з розсолом або солоними огірками їли?

— Ні. А що?

— Гидкий.

Від картоплі стає тепліше, а її пахощі — степові, осінні, довоєнні — паморочать голову, і ні про що не хочеться думати, крім одного: коли б то більше було її, картоплі...

Одначе попоїсти всмак нам не дають. Попід вікнами чути чиїсь кроки. Потім вони завмирають, і в шибку хтось тихенько тричі стукає.

— Це вони! — злякано шепоче Меланя.

— Хто? — не розумію.

— Личаки. Старий і Кирило...

— То, може, не відчиняти?

— Ні, ні. Відчиняй біжи, бо ще вікна поб'ють. Вони скажені! Іду в сіни, довго намацую засув.

— Хто?! — питаю сердитим баском.

За дверима якусь хвилю мовчать, нерішуче покашлюють:

— Кхе... кхе... Та це, товаришу, ми... Сусіди.

Я клацаю засувом і одступаю в темний куток. У сіни увіходять двоє. Той, що попереду, вищий і, напевно, в кожусі, бо від нього пахне кислою вовною, придивляється до мене в темряві, улесливо бурмоче:

— Хе-хе... Звиняйте, що побиспокоїли. Діло в нас до хазяєчки вашої... То якщо ви не проти...

— А може, тату, нехай іншим разом,— втручається нижчий, мабуть, він і є Кирило.

— Ідіть уже, йдіть, раз намірилися! — сердито гукає з хати Меланя. Заходимо разом. Старий, уздрівши, що перед ним не військовий, а чортибатьказна-що — так він на мене й подивився,— рішуче ступив до лави, сів. А Кирило притулився плечем до одвірка й заховав криву ліву ногу за праву. Зодягнений він був гарно, по-парубоцькому: діжурка, хромові чоботи, навколо шиї полискував білий шовковий шарф, котрим було прикрито і смугляво, чисто виголено підборіддя. Кирило дивився собі під ноги, тому я не побачив його очей, "Божого колодязя"...

— То як, — лагідно мовив старший Личак, посміхаючись однією щокою, і я помітив, що Меланя здригнулася,— довго ми будемо з тобою, невістко, у хто-кого-перетягне гратися?

Меланя ледь помітно повела плечем.

— Ні. Недовго. Бо я скоро піду звідси.

— Світ за очі? — поцікавився старий.

— Світ за очі.

— Угу... Ну, це ми ще побачимо.

— А то що? — Меланя випросталась і визивно випнула груди.

— Та нічого... — Старий дивився на неї, схиливши голову на плече і прискаливши око.— Кажу, мати плаче день і ніч, дитина оно (при цьому

він кивнув на Кирила, а Меланя презирливо посміхнулась) як у воду опущена ходить... Тобі як — всьоровно?

— Треба було б тоді шанувать, як я вас усіх шанувала.

— И... И... А то ми тебе не шанували! — скривився старий.— Мало не чукикали.

Меланя примружила очі.

— Я вам, тату мій колишній, ніколи не хотіла лихого. Ну тепер скажу... Якби вас на тому світі так чукикало, як ваша дитина мене — на цьому...

Ліва Кирилова нога випорснула з-за правої. Він зніяковіло кахикнув і знову заховав її.

— Спасибі тобі, дочко, й на цьому,— єхидно мовив Личак і низенько вклонився.— Батько, старий шкарбун, усе стерпить... На те він батько... Та навіщо ти мою дитину славиш ні за що?

— А-а, ні за що! — вигукнула Меланя, швидко тремтячими пальцями розстібаючи кофточку.— А оце бачили? Ні? Так подивіться!

Тріснув ліфчик, я на одну лиш мить побачив Меланині груди, рябі од великих чорних синців, і одвернувся.

— И... И...— перехнябив губи Личак.— І тобі ото не стидко й не бридко показувати старому чоловікові солдатські щипаки? Думаєш, люди,не знають, що в тебе як ніч, то й нові квартиранти?

— Забирайтеся звідси,— тихо промовила Меланя і вказала на двері.

— Пішли, тату,— сердито буркнув Кирило.

— Безстра-амниця,— уже з сіней, надіваючи шапку, скиглив старий. — Мало їй солдатні, так вона що її з дитиною злигалася... Розпутниця окаянна!

...Про те, що сталося потім, я дізнався лише передсвітом, прокинувшись од важкого, як марення, сну. У вікна вже зазирала стигла ранкова зоря, а в хаті стояв синюватий холодний морок. Я пригадав, що після останніх слів старого Личака в руках у мене якимось чином опинився молоток, котрим я трощив сіль, і я пожбурив його у сіни на Личаків голос. Ще чув, як під вікнами хтось стогнав, лаявся, гатив кулаками в рами. Потім хтось крикнув: "Ей, ви там! В чом дзєло? Ну-ка убірайцєсь вон, не то подстрелю!" — і все стихло, ніби провалилося в безодню...

Я спробував поворухнутися й застогнав.

— Лежи, лежи,— зашепотіла Меланя, нахиляючись до мене з лежанки, і поклала на голову щось холодне.— Болить? Що в тебе болить, га?

У мене боліло все: скроні, плечі, груди...

— Лишенько, як ти вчора розходився!.. Зроду б не подумала, що ти такий одчаюга! Ну? — Меланя тихенько засміялась — біла, у нічній сорочці, як примара.— А бився... Матінко моя рідна! І кулаками, й ногами, й головою... І кричав не своїм гласом! А в кулаці була сіль...

— Де вони ділися? — спитав я, прислухаючись до власного голосу, котрий здавався мені чужим.

— Пішли. Ти їх випхав і двері засунув! Тоді довго плакав, рвався в мене з рук... Доки заснув.— І спитала обережно:— Це в тебе що — хвороба така?

— Хтозна...

— Ти їх не бійся. Сьогодні вони будуть як святі й тебе не займуть. От побачиш. Ну, спи, ще рано.

Я дивився в стелю, що з кожною хвилею синішала, вищала, і думав: "Піду з цієї хати. Сьогодні ж. Шукатиму радистів... " І швидко заснув.

Глава IV

Мені примарилася повінь, котру я запам'ятав ще змалечку, напевне, тому, що в той день — останній день мого дитинства — зійшла з дому моя мама, чи, може, тому, що бабуся часто розказувала про те "страховіття" якимось здавленим шепотом, а скінчивши розповідь, ревно хрестилася до ікони й просила: "Одверни нас господи й заступи... "

...Вода стояла на луках, скільки бачило око — від одиноких сосен на піщаній горі й аж до млина, що завмер на некошеному ще Басовому острові, здіймаючи над рівноводдям чорний широкораменний хрест. У повені походжали лелеки — так повільно, ніби плавали, вода сягала їм попід груди, і в ній було видно їхні червоні ноги та м'яке шовкове грайво молодих отав.

Потім лелекам стало глибоко, і вони злетіли. А копички сіна, що стояли досі нерухомо, спливли й, поволі обертаючися., як у тихій завороті, рушили назустріч одна одній, штовхаючись пухкими боками і розминаючись, мов живі...

— Вода-а!.. — полинуло над селом посеред млявої спекотної тиші, й луна з-поміж верболозів, залитих повінню, глухо, моторошно простогнала:

— А-а-а...

На церкві ударили в дзвони. Бем... бем... бем...

Де вони взялися? Адже їх давно познімали... Я пам'ятаю, як вони падали, перевертаючись у повітрі, мов велетенські підстрелені птахи, прощально бемкали на льоту, вгрузали вінцями глибоко в землю і німіли...

Бем... бем... бем...

"О, чуєш, чуєш?.. "

Хто це? А, то бабуся...

На косогір'я висипали люди з усіх кутків села: Тростини, М'ятинців, Перечатного... Вони стояли мовчки, притиснувши до грудей немовлят, а в кого їх не було — руки.

Над повінню кружляли лелеки, виструнчивши стрілами довгі червоні ноги, і бемкали дзвони.

Чоловіки, похнюпивши голови, мовчки пішли в воду. Спершу брели по литки, затим по коліна, а незабаром вода стала їм ледь не по груди.

Я знав їх, здається, ще з пелюшок...

Оно дядько Биб, мовчкуватий вайло, перший на селі молотник і косар, пильщик і бондар, а як вітер "зручний", то ще й мірошник. Він

завжди пиляв у парі з моїм татом довгою дворучною пилкою, стоячи внизу, тому його густі, здивовано настовбурчені брови завжди були в тирсі, а руки та одежа, як і в тата, пахли березовим солодом. Випиваючи в нас неділі ради чи на якісь там свята, дядько Биб казав, було, татові: "Я тобі, Дем'яне, неба прихилив биб, якби дістав, такий ти мені... приятний!"

А оно дядько Марко-Накат-Його-Бог у своїй вічній вилинялій на плечах сорочці з твердим од задубенілого поту коміром. Я той комір добре знаю, бо Марко щовечора ходив до нас на посиденьки або стригтися, і тато, обчикрижившн його "під покришку" та надивившись на той череп'яний комір, казав: "Знімай, Марку, сорочину, хай баби виперуть, а мою надінеш". Дядько й не опиналися довго. Бурмотіли тільки: "Та мені хоч би самий комір, бо, накат його бог, шию вже так нарізав, що аж пече... "

Дядько Марко був бовкуном1, і жінки — навіть моя мати, котра, як мені здавалося, завжди дивилася на людей трохи через плече,— жаліли його.

А оно ще дядько Артем Грушка, славний у селі тим, що, везучи од родичів повну тачку грушок на крижалки2, ласував ними доти, доки їх лишилося "на два узварці", а коли батько спитав у нього, чому так мало привіз, одказав: "Хіба ж я знаю? Ну, виїв, мо'; з кубельце, а ті хто 'на де... Мо', розтрусилися дорогою. Бги-ги-ги..." Батько прилюдно побив його за те віжками, прихованими од колективізації,— так побив, що Артем плакав, хоч був уже одружений і мав двоє дітей. Жінка втішала його, як дитину, а сусіди заявили про віжки голові сільради, і їх конфіскували...

Чоловіки оберемками складали сіно в човни й, перекинувши ланцюги-прив'язі через плече, волоком, уже попід руки в воді, тягли ті човни до берега. А божевільна баба Палазя (про неї казали: "На голову не зносить") з ріденьким сивим волоссям над верхньою губою та на

1 Бовкун — старий холостяк (полт.).

2 Крижалки — нарізані сушені фрукти (полт.). підборідді, вешталася поміж людьми на косогір'ї і, сварячись коцюрбуватим пальцем в обличчя кожному, скреготала по-сорочачому: "А я що казала? Випущу півня, випущу півня! Не вірили? Тепер дивіться, хай вам повилазить! Киш-киш-киш... Неси жарину! Галька, Івана, Карпа — спали вражину, спали вражину! Киш!"

Копиці одна по одній спалахнули й посунули на село. і вже над ним кружляли не лелеки, а червоно-гарячий півень з жариною у дзьобі...

"А-а...— тіпалася од реготу Палазя.— Всі щезнете, всі слизнете!"

Бем... бем... бем...

Аж ось повінь підступила й до нашої хати. Я чув, як вона смоктала призьбу, солодко, з хижим присьорбом, як булькали у воду шматки глини од глухої стіни, а бджоли в акації тягли з жовтого цвіту солодку юшицю і, напившись, обважнілі, теж падали у воду, мов хрущі, хапалися лайками за стебельця сіна, та ненадовго: повінь поглинали їх або крутила в брудній піні й несла геть.

"Одверни господи й заступи... " — благала бабуся шепотом.

— Та-ату! — закричав я так голосно, аж прокинувся на мить і подумав: "Це сон... сон".

"Клич, клич! — просила бабуся.— Може, хоч тебе послухають..."

І тут взялася звідкись мама — в чорній, напущеній на лоба хустці й з жовтими розпущеними косами на грудях.

"Еге ж,— сказала вона, дивлячись на бабусю звисока і через плече,— тепер кличте, хоч розірвіться! У-у... Іроди! Зав'язали мені світ своїм арештантом, теперечки рюмсаєте? "Клич... " Прокляті! Казала: мовчи, скам'яній, ні пари з уст — послухав?! Р-розумаки, бодай ви пощезли! Піду... На шахти, в Харків, в Алма-Ату... Я ще жить хочу, жить! Ха! Мені ще, слава богу, не п'ятдесят, а двадцять п'ять!" — і кинулася вибирати зі скрині своє манаття: сорочки, кофти, сукні, намиста...

"А дитина? — заплакала бабуся.— Схаменися, дочко, що ти робиш?"

"И... И... — косорото посміхнувся старий Личак.— Од живого, теплого чоловіка йде, безстра-амниця!.. " Бем... бем... бем...

— Та-ату! — закричав я і враз побачив його.

Він стояв під берестком, що ріс посеред нашого двору, притулившись до нього широкими плечима та склавши руки на грудях, і дивився на повінь байдужими, напівзаплющеними очима — там слалися чорні над прозорим розливом дими і гоготіло полум'я.

— Тату!

Я міцно обняв його ногу і, терпнучи од жаху, відчув, що вона тверда, холодна й негнучка...

— О рятуйте, що з тобою! — застогнав хтось знайомим мені голосом так близько, що я затремтів і повільно, ніби виринаючи з холодної безодні, прокинувся.

Наді мною схилилася Меланя. В очах у неї холонув переляк.

— Чого ти плачеш, га? Болить? Ай, ну навіщо ти ото ліз не в своє діло! Вони погавкали та й пішли б... А тепер — що мені з тобою робити?..

Коли я, вже одягнений, з млосними дрижаками в ногах, подякував Мелані за постій і сказав, що піду собі, вона поцілувала мене в лоб і сплакнула.

— Куди ж ти оце подасися, рибочко моя хворенька, блідесенька?..

— До червоноармійців,— сказав я, одвертаючись,— Тут у мене знайомі є.

— А... Ну, дивись. Жалко тільки... Так гарно мені з тобою було... наче братика придбала. Картоплю пекли... Ге ж, весело було? — і зам'ялася, забігала очима .сюди-туди.— А якщо хочеш, то зоставайся...

І хоч Меланя плакала, я відчував, що вона радітиме, коли я піду.

— Прощавайте,— сказав, уже тримаючись за клямку, і спробував усміхнутися, але не зміг: щось незнайоме досі, холодне й байдуже, як татові очі уві сні, не дало мені того зробити, то тільки губи скривив.— А Личакам краще б ви не одчиняли...

Меланя швидко закивала головою, втираючи сльози.

Уже сходячи вуличкою згори і тримаючись за тин, щоб не впасти, я почув, як вона весело — ніби й не плакала тільки що! — гукала до сусідки:

— Галю, приходь увечері, на патефоні пограємо!

Я розумів, що те запрошення стосувалося більше Галиних постояльців, котрі саме вийшли за поріг покурити в розстебнутих аж до пазухи гімнастьорках та в бушлатах наопашки.

— Глядзі, Грішаня, свірісцьолка вон какая бландзіністая... — сказав до молоденького рум'янощокого солдатика довгий, як жердина, веселоротий сержант.— Схадзів би к нєй на пацефон, а?..

"Солдатик тільки сором'язливо посміхнувся на те.

— А чо? Мо-ожна... — мружачись від диму з цигарки, докинув третій. — В неї там учора ввечері давали увертюру, так сержант прогнав. Скажеш, ти виручив, то давай, сусідко, шильце за мильце... У-га-га.

І весь гурт зареготів.

Глава V

Коли Меланина хата сховалася за іншими, я відчув уже знайомий мені за два роки блукань огидний солодкуватий щем у грудях, а як згадав оте ніжне Меланине "рибочка моя хворенька, блідесенька", то аж похлинувся, аж писнув од жалю до себе — тоненько, по-мишачому, і злякано озирнувся, чи ніхто хоч не чув... Від сорому того стало легше, прийшла на пам'ять порада веселого безногого діда в проваллі перед тим, як літак прилетів удруге.

"Ти тільки, малий, не дуже слухай отих жалільників усяких. Жаліють — ну й нехай собі жаліють, кому язик не болить. А ти своє знай: упав, підвівся і знову скачи. Робіте, як казав Ісус Христос, те, що піп каже, та не робіте того, що піп робить... Сам жалій скільки хочеш і кого забагнеться, а себе — цур! Бо як почнеш себе жаліти, то не людина з тебе вийде, а казна-що — кваша, нюня, солопій, розтапша! О... І те затям: великий жалібник суть великий брехун і фарисей".

"Хто це — фарисеї?" — спитав я, бо чув таке слово вперше.

"Кажу ж тобі: брехуни",— сердито буркнув дід. То були останні його слова... А згодом я переконався, що дід казав правду. Якось в одному

селі, голодний і зморений, підійшов до першого-ліпшого двору щось випросити. Біля хати, над обгородженою очеретом пасікою, гули бджоли, брязкав ланцюгом пес за воротьми, під повіткою хтось, видно, теслярував, бо чути було рубанок, а коло тину на ослінчику сиділа ряба згорблена тіточка і пасла курчат. Вислухавши мою примовку про "теплий куліш", вона сумовито посміхнулася, схилила набік маленьку ящірячу голову, наче хотіла сказати: "А ку-ку, мої гулі!" — і стала розпитувати, чому, як та коли зостався я "без татуся й мамусі, як та билиночка в полі". Жалібних приказок вона знала багацько, тулила їх майже до кожного слова і вимовляла з такою насолодою, ніби співала найулюбленішої пісні.

"І-і-і... моя ж ти кровиночка безпритульненька, безталанненька... І-і-і... Боже ж мій, Боже, тринадцятерко годочків прожило, а вкусило за двадцять... І-і-і... куди ж ти, господи наш милосердний, дивишся, що не зглянешся... "

Я вже мало не плакав — так мене розібрало від її слів, а вона, помітивши те, аж зраділа ніби, аж запишалася та і собі напустила на очі туманцю і вже несла до них пелену рясної квітчастої спідниці, але нараз хутко підхопилася й закричала, вишкіряючи дрібні жовті зуби:

"А щоб ти була здохла, зануда проклята-окаянна-анахтемська! Альга-льга-льга-а-а... І-і, щоб тобі добра не стало!"

"Що там?" — обізвався з двору чоловік.

"Курча сорока взяла".

"А хіба я не казав: роззява",— байдуже мовив дядько і знову зашаркав рубанком.

"Якби ж не лазила тут старчва всяка... — пробурчала жінка, але, похопившись, голосно сказала: — Немає у нас чого тобі дати. Гарбуза

сирого волоського є половинка, та де ж ти його звариш. Зайди краще ось по сусідству до попа, той подасть. Тільки скажи, що ти хрещений..."

Попові, напевно, байдуже було, хрещений я чи не хрещений. Він виніс окраєць житнього плескача, розрізаний навпіл і перекладений холодною яєчнею, й запитав, у кого я що був.

Я сказав.

"Ха! — реготнув піп.— Знайшов у кого просити. Вони ще змолоду г...ноїди! — Хвацько, як то роблять парубки, одкинув полу заношеного підрясника, дістав з кишені пом'яту, видно, вже давно скручену цигарку і, прислинивши її, закурив.—То ти, значить, яко наг, яко благ, яко нєт нічого? Угу... Ну, якщо будеш у наших краях іще колись, заходь прямо до мене. Нощ-полнощ — нагодую, притулю десь, чого ж... "

Потім, ідучи попід тинами, я чув, як баби говорили про нього в гурті: "Хіба це батюшка? Осьо тьху! Махає кадилом, як шаблею... "

Місяців за чотири, взимку, я знову потрапив у те село, однак попа вже не застав: німці вбили його за віщось, а на місці хати стримів із снігу лише чорний обмерзлий димар...

Посеред майдану, де мене позату ніч лишили радисти, я зупинився, не знаючи, куди його податися. Надворі стояла перша провесняна відлига, дзвінко цвіріньокали горобці в садках та дерезі, густо, сіро, як узимку листя на дубі, обліпивши гілля, а коли з-за хмар на мить прозирало сонце, заходжувалися дзянкотливо жирувати в калюжах, оббризкуючи один одного крильцями. Сям і там попід ворітьми гралися діти, теж весело, як горобці; військові траплялися рідко, та й ті були якісь мляві, по-дядьківськи лапкуваті — схоже, обозники.

Я блукав по селу майже до самого вечора, однак хати з антенами так і не знайшов.

— А по ярку туди далі не ходив? — запитав у мене пристаркуватий уже солдат, довідавшись, кого я шукаю. Він був зодягнений у все військове, хоча й ношене, але в чорній вилинялій шапці, нацупленій на вуха, і в побитих домашніх чоботях.— Там стоять котрісь.

Я пішов ярком у той бік, куди показав солдат і звідки найчутніше долинав перекатистий гуркіт. Стежка поміж густими чагарями була вузька й покручена, як заячий слід. Мені спочатку навіть здалося, що кружляю на одному місці. Але незабаром чагарі порідшали, попереду в глибокому видолинку замаячило десятків зо два хаток. Над одною з них я розгледів блискучі проти західного сонця шпилі антен і так зрадів, що хотів уже бігти, та враз укляк на місці.

— Х-ха! — вихопилося в моне мимоволі, а волосся під шапкою ніби аж зашаруділо: просто переді мною, на просторій галявині, врившись звернутими набік гарматами в сніг, стояло чотири танки, а поруч них виглядав з намету товстий свіжотесаний стовпчик у чорному танкістському шоломі... На шоломі стояв гайворон і вискубував з нього біле ганчір'я.

— Киш! — крикнув я, та крику не вийшло, тільки засичав. Гайворон повернув голову в мій бік, крякнув, ударив крильми об

шолом, що в нього аж поворозки зателіпалися, й влетів.

Ледве переставляючи обважнілі ноги, я підійшов до стовпця. На дощечці, прибитій під шоломом, було написано рудим мазутом:

"Вечная память героям-танкистам ст. л-ту Козаренко". серж. Файзулину, Ситник, ряд. Марчук, Ласкину, Кановец и 3-м неизвестн. 1.1. 44 г.".

Я обійшов навколо танків. Від них ще пахло горілим залізом, люки були відчинені — з чорних отворів тягло холодом і ще якимось

моторошно солодкуватим духом, од якого мені стали ввіччю і покійна бабуся, жовта, видовжена аж на два столи, і хлопчик з гостреньким носиком, і веселий дідусь, котрого люди закопували вранці посеред бур'янів над проваллям, а я все лазив рачки по вологих від нічного туману закапелках та шукав навіщось його дерев'яну ступку...

Над танками кружляв гайворон, той самий, що я зігнав, і сердито, хрипко, немов дзьобаючи мене в голову, скрякував:

— Крр... Крр...

Наче проганяв мене... Зціпивши зуби, щоб не так тремтіти від холоду в грудях, я побрів до хаток, де блищали антени. Мені було вже все одно, "мої" в тому хуторі стояли радисти чи не "мої" — аби швидше до людей...

Сонце було при заході, червоне, без проміння, тихе й сумне. На нього раз по раз напливали чорненькі цятки далекої зграї. Напливуть, і зникнуть, і зникнуть — все в один бік: туди, де гуркотіло...

Я оглянувся на танки: гайворон знову сидів на шоломі й скуб з нього біле ганчір'я.

Це було вже мені, було... І шолом на паколі, і дірки в ньому, і сонце заходило точнісінько так — тихо, багряно, в трагічній самотині, тільки зграї не летіли все в один та один бік...

Я зі страхом відчуваю, як десь глибоко в душі зав'язується й росте вже знайомий, звіданий мною мулкий сум і втома від цього печального сонця та гайворонячих дітей на ньому, а ще від безсилля збагнути, що коять дорослі. Їхні стосунки завжди полишали в мені липучу, як павутина, нудьгу,— може, тому мене так вабило до людей,

світлих, простих, зрозумілих людей, у чиїх вчинках я бачив відповідь на запитання: "Навіщо?"

"Ходи, Харитоне, дивися, та не все до серця бери,— радив мені немічний дідусь по той бік Дніпра.— Одвертайся, тікай, якщо нікуди одвернутися буде, бо такого набачишся, що й сам себе згубиш... Згадуй щось своє, дитиняче, хороше, що з тобою було колись,— от і забуватимеш лихе".

Хороше... Якби ж то воно було!

— Крр... — сито, вдоволено крякнув гайворон позаду.

І знову постав переді мною той захід сонця, той пробитий у кількох місцях шолом і новенька гімнастьорка, вона лопотіла на вітрі, ніби прагла знятися й полетіти в примеркле вечорове небо...

Я дочував тоді в невеличкому хуторі, запрудженому німецькими мотоциклістами. В кожному дворі попід стінами хат і хлівців стояло по три, а то й по чотири мотоцикли з колясками та затягнутими в брезентові чохли кулеметами. Не було їх тільки біля одної хати — низенької, обшарпаної, в котрій жила, як мені сказали, "безпала Ленка". Ні грядок, ні садка, ні хоча б куща бузини навколо — пустир, вигорілі молочаї та кашка. Під призьбою врівні з вікнами росла стара, аж червона кропива, а в хаті було сморідно й брудно: стіни голі, рябі од мушиних крапочок, по кутках гойдалися сірі важкі од пилюги капшуки в павутини, лише над примісткою, вичовганою до дощаного блиску, висів старий поруділий рушник з вигаптуваним чорними нитками похмурим написом: "Под Хрестом моя могила на хресте моя любов".

Ленка прийняла мене на ночівлю в хатину з розваленою грубою, ще тут стояв трухлий теслярський верстак, на котрому, либонь, давно вже не столярували, й точило, а маленьке перехняблене віконце при самій землі заросло пилом і павутиною так, що ледь сіріло в пітьмі.

"Їсти не дам, у самої нічого", — сказала Ленка (від неї тхнуло буряківкою) і хотіла зачинити за мною дворі, але вони не зачинилися, бо вгрузли низом у долівку.

Потім вона пила з пляшки, їла чищені жовтяки, умочаючи їх у сіль, висипану просто на стіл, хрипко сміялася сама собі, лаялася, перекривляла когось, а навтішавшись таким чином, завела жалібної пісні про молодого коногона, розчулилася, заплакала й сказала:

"Ей ти, вишкварок! Іди попоїж".

Я відповів, що не голоден.

"Гидуєш, пранець? Ти ба, яке пхе... А я, щоб ти знав, чистіша за всіх отут у селі хазяйок. Думаєш, я зроду каліка? Дзуськи! Я до війни шахтьоркою була, плитовою. Я однією рукою гружоний вагон перекидала, щоб ти знав, доки пальців не прищикнуло. І кавалерів імєла — закачаєся! А плаття носила... Тут зроду-віку ніхто таких не носив: маркізетові, наскрізь просвічувалися!" Вона зітхнула, кинула пляшку під лаву і заспівала слабеньким хрипким голосом:

Ночка-х тьомна, тьомная-х, Ночка тьомная-х, тьомная, Освіщають хвонаря...

Я вже давно помітив, що дорослі люблять розказувати мені свої гризоти і всякі незлагоди — наче сміття у драний кошик висипали, зовсім не турбуючись, навіщо мені все те знати... А розказавши, ставалося, веселішали, оновлялись ніби: "Ну от, наче аж полегшало... "

Сонце заглянуло в хатинне віконце, яке запливло червоною гущею, кинуло на вибоїсту долівку холодний промінь західної заграви. Під верстаком зашаруділи й запищали миші — билися, певно, за якусь поживку. Ленка знову захлипала і захрумчала огірком — я ще ніколи не бачив, щоб людина їла і плакала... "П'яна вона,— подумалося мені,—

краще б піти звідси. Та куди подінуся проти ночі?.. " — і почав умощуватися на верстаку.

Надворі, десь поблизу, задиркотів мотоцикл, чахнув під вікнами і змовк, а слідом за тим до хати увійшло двоє німців — в касках, з автоматами на грудях, у пожмаканих, смугастих од пилюки френчах.

Ленка хутко змела зі столу недогризки просто додолу, поляпала долонею по лаві коло себе і, блазнювато посміхаючись, промимрила: "Проходьте, пани, ком-цурік, зеце зі зіх коло панянки!.. "

Німці щось сердито заджеркотіли між собою, зазирнули в хатину, але не побачили мене зі світла, тільки гидливо поморщилися. Потім один з них підійшов до віника, що стояв біля ночі, пошпурив його чоботом насеред хати і показав Ленці, щоб замела, а другий, з перебинтованою лівицею — з рукава виглядала тільки кругла брудна куделя, просотана кров'ю,— вибив автоматом дві горішні шибки у вікні, сів на лаву і обережно поклав на стіл поранену руку. Він був ще зовсім молоденький, років на чотири старший за мене, й озирався по хаті здивовано-запитливими очима загнаного цуценяти.

"А що, болить рученька, котуню? — підсіла до нього з віником Ленка. — От бач, яке лихо... Руський Іван пух-пух, а тепер болить... То ж добре, що не осюди (вона потицькала пальцем себе в лоб), а якби туди — аухвідерзейн! Га? Ти хоч трошки по-нашому кумекаєш чи зовсім ні бум-бум?"

Німець розстебнув кітель на грудях, обережно вклав туди брудну куделю, потім нахилився до Ленки і здоровою рукою навідмаш ударив її по обличчю. Вона випустила віник, притулила до щоки скалічену долоню і сказала: "Дурень ненормальний із сватівської психіатрички. Я тобі, вилупкові, в матері годжуся, а ти... курдупель нещасний. Попався б ти мені в шахті... Собака!"

Вона стояла посеред хати, випроставшись — висока, не по-жіночому крутоплеча, і я повірив тої миті, що Ленка й справді здужала колись перекинути вагонетку одною рукою.

"Verfluchte Schwein!.."1 — бурмотів німець, приколисуючи поранену

руку.

Ленка накинула хустку і, не обертаючись до мене, сказала: "Вискакуй через сінешні двері, бо це такі нелюди, що вб'ють, як знайдуть".

"Reite dich ode rich frasse dich! Weg! Verfluchte!"2 — закричав німець, подумавши, либонь, що вона його й досі лає, і вхопив автомат.

В цей час до хати увійшов другий, несучи оберемок пляшок і два ранці за плечима.

"Los, los!" — крикнув весело, блиснувши золотим зубом, і замахнувся на Ленку ногою, але не вдарив: не з руки було.

Я вислизнув у сіни. Слідом за мною, зігнувшись і тримаючись обома руками за груди, вийшла Ленка.

"Дулом ширнув, гад,— сказала, всміхаючись так, як це роблять чоловіки, коли в них щось болить, і завернула за хату.— Ходім пересидимо десь, може, вони перелаються та й виїдуть... "

Проте німці, схоже, й не думали виїжджати, Не догукавшись Лени ("Matka! Matka!"), вони самі витягли з колодязя води, роздяглися догола й, крякаючи по-вутячому, стали митися просто посеред двору.

Надвечір до них прийшли гості — мотоциклісти з інших дворів, теж з пляшками (прислухаючись до розмови, я зрозумів по окремих, знайомих мені словах, що ці двоє були на передовій, тепер їх вітали з щасливим поверненням), і почалася п'янка — крик, свист, пісні, з вибитих шибок цмолився сигаретний дим.

Незабаром уся компанія висипала надвір. Чути було: сперечалися, хто кращий стрілець — Горст чи Фрідріх. Поранений виніс із хати якийсь пакунок і кинув на землю, сказавши: "Das ist unsere Trophäe"3.

Німці замовкли, присіли навпочіпки навколо пакунка і разом дико ревнули:

"Bravo, Friedrich!"4

"Das ist aber fein! "5

"Ein Moment, ein Moment!.."6

Один з них метнувся до хати, виніс дерев'яну лопату, що хліб саджать, і всі гуртом, порегочуючи, заходилися щось майструвати.

1 Проклята свиня!

2 Замовч, а то гірше буде! Геть! Проклята!

3 Це наш трофей.

4 Браво, Фрідріх!

5 Оце здорово!

6 Одну хвилинку, одну хвилинку!..

"Що вони затівають?" — спитала Ленка, що досі сиділа мовчки і нерухомими очима дивилася перед собою.

"Мірятимуться, хто краще стріляє",— сказав я.

"Попався б ти мені в шахті,— пробурмотіла вона, розтираючи груди, — я б тебе..."

І вимовила таку сороміцьку .кару... Такої я ще не чув.

Тим часом німці закінчили майструвати. Той, що виносив лопату, низенький, вислогузий, як качка, підвівся з землі й під загальний регіт поставив поруч себе опудало в новенькій, з кількома орденами над кишеньками, гімнастьорці, перехрещеній портупеями, та з планшетом через плече.

"Achtung!"1 — вигукнув він і, вихопивши руку з-за спини, спритно, як циркач, надів на опудало рубчастий танкістський шолом.

Компанія заляпала йому в долоні, рушила пріч від хати. Попереду, піднявши опудало високо над головами, мов плащаницю, йшов низенький і рахував кроки:

"Einundzwanzig, zweiundzwanzig, dreiundzwanzig... genug?"2.

"Also gut"3.

Сонце, торкнувшись землі, швидко ущерблялося знизу, ніби підтавало. І на його тлі, чітко окреслене, як жива людина, стояло посеред бур'янів сумно розп'яття — танкіст... Гімнастьорка ледь помітно тріпотіла на тихому призахідному вітрі, багрянилося небо, а там, де був Дніпро, за селом, гуркотів фронт.

Першим стріляв поранений — з трофейного ТТ. Він довго цілився, виставивши ногу далеко вперед і одкинувши голову (видно, так його колись навчили), але ні разу не влучив. З нього сміялися, вмовляли передати зброю іншому. Тоді він розсердився, пошпурив пістолет далеко в бур'яни і, вхопивши автомат, лаючись, одноруч стріляв по розп'ятті дотиі, доки не зробив з нього решета. Потім воно похитнулося і впало. Німці перестали сміятися і дивилися на пораненого з якимось острахом.

На стрілянину з ближніх хат повиходили люди і мовчки спостерігали ту розвагу, а Ленка, коли опудало впало, схилила голову на руки й заплакала.

Ми сиділи в бур'яні до самого ранку. Ніч була суха і тепла, як перед грозою. Тихо мерехтіли зорі, на полини опускалася червона при світлі заграви павутина — починалося бабине літо,— а на Дніпрі чи вже десь ближче, по сей бік, невлад били гармати, і низько над землею зринали далекі ракети.

1 Увага!

2 Двадцять один, двадцять два, двадцять три... Досить?

3 Гаразд.

Ленка спала, підмостивши під голову зібгану хустку, тихо стогнала уві сні, схлипувала, бурмотіла всякі негарні слова та погрози, а я дивився на заграву — мені здавалося, що вона регоче й витанцьовує, як божевільна баба Палазя в неділю біля сільбуду,— і почував таку чорну, всевладну нудьгу від своєї самотини та страху перед навколишньою тишею (село ніби вмерло), що не спроможний був поворухнутися і терп. Таке бувало зі мною і раніше, коли бабуся розказувала темними глухими вечорами про повінь, а ще коли на кладовищі плакав пугач або вила на чиємусь дворищі собака. Бабуся ніколи не проминала сказати: "Ото як

угору виє — на пожежу, а як у землю — на похорон". Я намагався уявити собі, які в собаки очі, коли вона виє, але не міг і питався бабусю.

"Смутні, дитино, бог з ними,— одказувала вона і крадькома хрестила мене. — Спи. Або думай краще, в що б ти завтра погрався... "

Згодом мені не раз випадало , лишатися одному в степу десь — тільки місяць, солома та мишача біготня попід ногами або й по ногах — чи то в лункій, покинутій хазяїнами хаті; мене часто били, принижували до сліз, але так боляче самотньо, як тоді посеред бур'янів, мені ще ніколи не було. Ніби отруївся я тою ніччю...

У хуторі мені вже геть споночіло. Я дійшов до великої о двох димарях та на двоє дверей хати, над котрою здіймалися вгору тьмяно-блискучі щогли антен, і став коло хвіртки. За тином чорнів садок, у ньому тихо по-весняному шушукалося чорне гілля (з ярка від погорілих танків тяг вітерець), пахло мокрими вишнями і нескошеними з осені бур'янами.

Біля перших дверей — вони були відчинені в сіни — хтось курив і тихо покашлював. Потім покликав:

— Заходьте, хто там...

Я впізнав голос Калюжного і, ледве пересуваючи ноги, підійшов ближче. Калюжний нахилився, придивляючись:

— Харитон Дем'янович...

Він сказав це так лагідно, зраділо, усміхнено і... по-татовому, що я, не відаючи й сам, як воно зі мною сталося, уткнувся йому обличчям в розстебнуту на грудях шинелю і заплакав:

— Ну от...— легенько притискаючи мою голову до себе, бурмотів листоноша.—Такий веселий хлопчина, і на тобі... Ну, ну... Нічого... Це буває і з нами, грішними.

Глава VI

Першим, кого я побачив, переступивши поріг, був Стоволос. Він сидів на низенькому ослінчику за таким же низеньким круглим столиком і їв гарбузову кашу квітчастою дерев'яною ложкою — комір

гімнастьорки розстебнутий, реміняка та портупеї попущені, ніби не їв, а тесав чи молотникував.

У печі, розмальованій по комину густою синькою, топилося. Біля припічка поралася жінка — низенька, сива, з опалими до підборіддя пухлими щоками. В другій кімнаті— двері до неї було відчинено навстіж — з навушниками на скронях сидів Котя і тихо, але чітко говорив у мікрофон, тримаючи його па відстані.

— "Береза", я "Трава"... "Береза", я "Трава"... Як чуєте мене? Я "Трава", прийом...

Долівка в обох кімнатах була товсто потрушена мідно-жовтою гречаною соломою, вікна завішені цупкими, мабуть, недавно витканими ряднами в чорну та червону смужку, стіни білі, рівно підведені знизу зеленою глиною,— чисто, затишно, храмно; давно вже не траплялося мені бувати в таких хатах.

Калюжний легенько підштовхнув мене в спину, як і тоді, на майдані, й сказав:

— Проходь, не бійся.

Я зняв шапку, тихо поздоровкався, проте з місця не зрушив: тут, біля порога, в тіні, хоч не видно, що зарюмсався...

Стоволос обернувся і, певно, не впізнавши мене, байдуже кивнув; Котя привітно блиснув зубами й знову припав до мікрофона:

— "Береза", я "Трава"...

— Це той? — роздивляючись на мене, спитала у Калюжного сива жінка. Очі в неї волого блищали від полум'я в печі, а щоки були дуже бліді, хворобливо опадисті.

Стоволос поклав ложку, теж пильно скоса глянув на мене, потім, суворіше,— на Калюжного (я похапливо натяг шапку) і мовив до жінки, лагідно, навіть улесливо всміхаючись:

— Спасибі, ненько. Не каша — мед.— І нахилився до її руки, щоб поцілувати, але вона вивільнила свої пухленькі пальці з його довгих і, напевно, чіпких, сколошкала йому хвилясту русяву чуприну й сказала:

— Ну, ну, годі лащитися... Ступай роби своє...

Стоволос таки влучив поцілувати її в зап'ястя, швидко вийшов у другу кімнату й заговорив з Котею.

— Не чути? •

— Погано. Як з того світу. Забивають, чорти...

— Давай спробуємо ще.

Калюжний скинув з мене шапку, обняв за плечі, притискаючи щокою до холодного шинельного ґудзика.

— То приймете хлопчину, Кіндратівно?

— Чом не прийняти.— Жінка підійшла до мене, поторкала пальцями за чуб (від неї гаряче пахло пічним полум'ям).— Тільки де його спати покласти? Хіба з Катериною, на печі?.. — І засміялася.— Ти як, смирний парубок чи не дуже? Не залоскочеш мені дівку? Я спромігся лише всміхнутись на те, але усмішка вийшла, мабуть, кепська, бо жінка відвела очі вбік, щоки їй здригнулися й опали ніби ще нижче.

— Ну, ну, не обижайся. Я шуткую. Стягай лишень свій лапсердак та сідай до гарбузянки, а я тим часом нагрію тобі окропу. Ти ж, либонь, давно мився?

Я промимрив, що був недавно в прожарці, але не помився: на мене як стороннього не вистачило води. Однак пояснення це було схоже дужче на брехню, аніж на правду. Я розсердився сам на себе й сказав, як було:

— Торік восени.

Хазяйка тихо, майже нечутно зареготала:

— Давненько, сказати б...

Доки я мулявся біля каші — якби хоч не той Стоволос! — Калюжний уніс ізнадвору цеберку води, в котрій плавало вишневе листя та крижинки, хазяйка налила нею великий чавун (крига видзвонювала об його вінця) й посунула в піч. Потім вони вдвох витягли з-під лави широкі дерев'яні ночви, пошепки перемовляючись, у що б мене переодягнути, а Котя все кликав та й кликав:

— "Береза", я "Трава"... Як чуєте мене, "Береза"?.. Прийом, прийом...

Каша й справді була як мед, солодка та запашна. Відчуваючи на собі допитливі хазяйчині погляди, я спочатку їв повільно, набирав у ложку тільки під один бочок, тоді нахилився нижче, аби заховати очі, і вже не їв, а тьопав, паленіючи від сорому, що не здатен стримати себе: мені здавалося, що всі дивляться, як я похапки ковтаю, і від того я давився, кашляв, утирав сльози, а коли вишкріб дно, то ще довго сидів над порожньою мискою, не наважуючись підвести голову.

Тим часом на мене ніхто не звертав уваги: хазяйка завішувала великою рядниною куток біля грубки,— там уже парували ночви,— Калюжний порпався у речовому мішку, дістаючи звідти махорку, мило, новеньку злежану білизну...

Незабаром я хлюпався в ночвах, відчуваючи, як тіло має з кожною миттю легшає, приємно щемить і пахне чорним солдатським милом, а голова паморочиться, паморочиться... За рядниною блимав од пари каганець, хазяйка про щось півголосно гомоніла з Калюжним, шанобливо називаючи його Михайлом Васильовичем, від грубки пашіло теплом, а на ослінчику біля ночов лежала чиста, справжня білизна... Груди мені стислися від думки, що міг би й не втрапити сюди, але я боявся радіти, бо вже примітив, що слідом за радістю назирці десь ходить лихо й очікує на мене...

На печі, куди мене спровадила хазяйка, а Калюжний ще й підсадив, посміхаючись і ніби жартома лоскотно обмацуючи мої сухі ребра, було чисто, біло, як у маленькій світличці. Від комінів пахло свіжою крейдою і сухими вишнями — на них стояли жаровні, вщерть насипані сушкою. В маленьке кругле віконце, вмазане знадвору, ледь чутно, по-кошачому шкрябалася гілочка, й чути було, як гули дерева, наче там, за стіною, був не садок, а цілий ліс. Білизна не облягала мене, а халабудилася й пахла махоркою; тіло в ній здавалося маленьким, тому я сам собі здався на хвилю ще дитиною, хоч давно вже так не думав,— навіть ногами подригати закортіло, стелю дістати або вуха великим пальцем. "Ану ж дістань вушка, синок... Отак, отак... От і любий!" — це тато колись мене вчив.

За комином у другій кімнаті продеренчала телефонна ручка.

— Прийміть донесення від тридцять четвертого,— зморено сказав Стоволос і заходився диктувати, твердо вимовляючи кожну цифру.— Вісім, три, один... Чотириста два, шістсот сорок чотири... Повторюю... Що?! Відставить! Слухати треба уважніше! Повторюю...

— А вашому старшенькому скільки? — гомоніла хазяйка до Калюжного.

— Такий, як оцей хлопчина.

— Як його звати — цього?

— Харитон... Дем'янович. Принаймні він так рекомендується. Вони тихо засміялися.

— А молодшому?

— Не знаю... Приблизно три з половиною. Він народився вже без мене. А може, й не він, а вона...

— Не чути?

— Ні. Вже п'яте послав. Хазяйка зітхнула.

— Нічого. Дасть бог, обізвуться... — і поквапливо додала:— Таки ж і вітряно сьогодні, гуде, як на покрову.

Я притис долоні до скронь, щоб затулитися од хатнього світла, й припав лобом до віконця. В садку ворушилося чорне, як гадюччя, гілля, стьобало по туго напнутих дроти них розтяжках, що тримали антенну щоглу і тужно підпивали деревам; поміж низькими стовбурами яблунь

та вишеньок тьмяно білів сніг, лиш де-не-де над кронами дерев миготіли зорі — дрібні, неспокійні, перелякані начебто...

Почуття непевності, тривоги, очікування чогось страшного знову охопило мене. Я з головою вкрився теплим колючим ряденцем, затис долоні між коліньми — ця поза ще змалечку навівала мені затишок та раювання в думках — і став пригадувати свої давні радощі: як тато приніс колись із поля їжака і я качав його по хаті віником, бо він був колючий; іншим разом знову ж таки тато вніс із грядки кавун у росі, й та роса стріляла по хаті гострими сонячними скалками, а тато всміхався (його зіниці трошки ховалися під верхні вії) і казав: "Це не кавун, а королівська корона. Бач — сяє!.. " А ще він любив мене стригти. Посадить посеред хати на високий, для мене ж змайстрований стілець, обгорне шию та плечі накрохмаленим рушником, що аж рипить — цьвах, цьвах, ножицями поза вухом: "Не бійся, тато не вріже дитини, ні... " Цьвах, цьвах... "Отака та голівка кругленька, отака моя макітерка. А тепер давай брехушку... " Цьвах, цьвах... "Дивися, мамо: точнісінько твої вушка — як пелюсточки. Аж сонечко просівають. А закрутка татова, одна. Ми, мамо, раз женитимемось... Так, сину? От і розумнички..."

"У-у, розумаки, бодай ви пощезли!"

Чому вона тоді так обзивала тата, за що? Адже раніше — я те ледь пам'ятаю — вона часто заходила до нього в комору, де він вечорами плотникував при каганці, підв'язавши чуприну конопляною мотузочкою, а я грався на пахучій тирсі та стружках, легко, мов крило, клала йому на шию красиво зігнуту в лікті руку і, ще струнківша, ніж завжди, бо тяглася до нього навшпиньки, наказувала: "Поцілуй мене. Ще... Ще... Ну от, слава богу, хоч сама напросилася",— і сміялась йому в очі.

Тоді я хапав тата за ногу, горнувся до неї, пританцьовував і хтозна-чому голосно сміявся, а мама легенько, однак настирливо відштовхувала мене круглим холодним коліном і казала невдоволено, аж сердито: "Підожди, не з'їм твого тата. Родичі які... "

Іноді ж з нею творилося щось незрозуміле мені й образливе: вона цілувала тата знехотя і маніжено приказувала: "Фу! Живицею від тебе тхне, як від покійника, аж нудить. І потом... Фу!"

Вона всміхалась, вимовляючи ці слова, але та посмішка завжди неприємно вражала мене, і було чомусь шкода батька. А він нахиляв голову й казав тихо: "Не знаю, мені живиця пахне... "

"Не любила вона його і все наше сімейство,— розказувала бабуся дядькові Марку-Накат-Його-Бог після того, як тата не стало,— бо найдужче любила себе. Вони-бо, Коротьки, всі такої вдачі: умом не взяли, то хоч пихою надолужили. А тут, на лихо, ще й грамоти зазнала, хоч поганенької — Дем'янко, бувало, вдень плотникує, а ввечері їй книжки до вроків розжовує та в рот кладе... Він щодня в роботі та в роботі, а їй у любов побавитися кортить, як тій киці ледачій. Вона і в подушки лягала, прости Господи, як та кицька: то сяк, то так потягнеться, позіхне. Тьху! Хоч би з дитиною коли погралася, лацюга, прости господи. Ну, тепер наживеться, до пари знайшла... — Бабуся нахилялася до дядькового вуха й швидко-швидко шепотіла щось, а він тільки бровами водив то вгору, то вниз.— Словом, як той казав: яке брело — таке й стріло. Ну, та Господь їй суддя. Ходімо, Марочку, до хати, та вип'єш наливки, щоб йому там легко тикнулося, козакові... "

Дядько Марко не відмовлявся. А випивши, довго сидів без шапки під образами, мовчав, утирав очі рукавом і підморгував. Тоді бабуся наливала йому ще, й він починав розказувати про тата повагом, міцно кладучи слово до слова. Може, тому його розповідь мені й запам'яталася:

"Якось-то косили ми з ним за проваллям. Він попереду — косар же був лепський, на ять! — а я за ним, хоч теж не давав дядькам собі п'яти врізать... Косимо та й косимо. Вже й сонечко навзаходи стало, ось-ось землі торкнеться, а нам ще ручки гнать — краю не видно... Аж дивлюсь: присів мій Дем'ян, косу покинув, балакає щось потихеньку. Підходжу — а він перепелячу пір'їну знайшов і роздивляється. Та так уже її голубить,

так голубить пальцями, наче птаху дрібну на долоні тримає. Дивись, каже, Марку, пір'їна яка! Умреш, а руками такого не зробиш. Звісно, кажу, то діло Боже. Про мене воно що? — пір'їна, та й годі. А йому, бач, ні... "

Потім дядько випивав ще трохи, ховав очі під долоню й казав: "Ех, Дем'яне, Дем'яне, друг ти мій горький!.. "

Я любив ці тихі, лагідні розповіді про тата, чув їх від багатьох людей і часто думав собі: чому ж ніхто не заступився за нього? Однак спитати не наважувався, бабуся не воліла навіть згадувати "про таке" на людях, ще й пальцем насварилася: "Боже тебе борони! Чуй не чуй, бач не бач, а мовчи".

Згодом, коли підріс і бабусі вже не стало, я таки наважився спитати, але мені відповіли незрозуміло: "Врем'я таке було, синок... "

Вітер за круглим віконцем розбурхався вкрай; сад уже не гув, як раніше, а стогнав, і гілочка не шкрябалася, а дрібно цокотіла в чорне скельце, ніби знадвору хтось ізлякано кликав когось чи попереджав про небезпеку: цок-цок-цок, цок-цок-цок...

Я вже дрімав, коли в сінях грюкнули двері, що вели в другу половину хати, й почулися дзвінкий дівчачий регіт та жвавий молоденький басок:

— Ступай, ступай, годі винашуваться!..

І знову рипнули двері, хтось хрипко, нетверезо благав:

— Ката! Ка-а-туша! Не ухаді, родная... Адной мінути без тебя не магу! Жізн ва-азмі, но не ухаді! Ката...

— Ой, та ну вас, дядю, к монахам... — давилася реготом дівчина.— Геть, пустіть!

Затим до хати, швидко причинивши за собою двері, ускочили дівчина й хлопець — невисокий, але ставний, з дитячими ще ямочками на щоках. Дівчина сховала обличчя в долоні й сміялася, я бачив лише її густе розкошлане волосся, недбало заплетене в одну косу — товсту, пухнасту, такого кольору, як дим проти західного сонця,— з позолотою...

— Катуша!..— шкреблося в сінях.— А-адну мінуточку...

— Скільки тобі казано: щоб і ноги твоєї не було в цього архаровця! — розсердилася Кіндратівна й легенько ляснула дівчину долонею по стегну. Та гнучко одсахнулася, війнувши спідничиною, зареготіла ще дужче.

— А ти? — хазяйка вигнула брови на хлопця.— Теж мені сторож... Хлопець весело грайнув ямками.

— Хіба ж я винен? Кажу їй, ходім, а вона: "Як він чудно балакає!" Напився й лізе до неї цілуватися. Я не пускаю, а він: "Вазьмі мойо галіфе парадне з лампасами, шашку вазьмі, только пазволь... " І Тельнов, ординарець його, теж не пускає, а він: "Уйді, ти пока мой слуга, а не повелитель!... "

Нарешті той, що лапкував у сінях, намацав клямку й, низько нахиляючись у дверях, увійшов до хати. Це був довготелесий, під саму стелю, горбоносий капітан у синьому галіфе з широкими кавалерійськими лампасами. Брови йому зрослися над чорними гострими очима в широку, як і лампаси, смужку, гімнастьорка розхристана, аж погони за плечі з'їхали, й на грудях видно синюватий косинець кучерявого, мов ягнячий смушок, волосся. Капітан спирався на шаблю в піхвах, похитувався й усміхався згори до всіх, показуючи довгі та жовті, як гарбузове насіння, зуби.

— Катуша... Хазяєчка-мамаша! Вазьмі моя душа,— капітан тицьнув себе кулаком у волосся на грудях, — только пазволь хатя би один раз пацилавать дочь Катушу! Адин раз, гаварю! Ну? Пайми: завтра Дженджібаров пайдьот в бой, пагібнет, может бить, навєкі, і коршун виклює єму пааследніє глаза... Пазволь, мамаша!

Його захриплий від горілки гучний голос, що линув аж з-під стелі, розлягався по обох кімнатах, перекриваючи стогін вітру за стінами, тріск рації й зморено-тривожне допитування Коті в когось далекого, невідомого:

— Як чуєте мене, "Береза", як чуєте? Вас не виявляю, не виявляю вас! Прийом...

Стоволос швидко підійшов до капітана — туго підперезаний, стрункий, з тоненькою, ніби несправжньою зморшкою між бровами — й сказав різко, дивлячись йому в груди:

— Ви заважаєте працювати, капітане. Прошу вас вийти.

— Зачем так строго, старлей! — Дженджібаров похитнувся і хотів обняти Стоволоса, але той відхилився.

— Повторюю...

— Ну, єслі ти на принсіп, я тоже на принсіп! — скипів капітан і сів на лаву, простягнувши ноги ледь не насеред кімнати.— Вот так. Не найду сафсем!

— Я накажу вас... викинути!

— Ревнуєш, да? — Дженжібаров поклав підборіддя на ефес шаблі й прискалив око.— Ревнуєш, да? Па-ані-маю... Ка-а-нешно! Ти сам фчера целовал єйо в саду...

Стоволос виструнчився, ступив крок до лави. Катя зойкнула, у Кіндратівни зблідли й затремтіли пухкі щоки, а хлопець Ванько насупився.

— Вийдіть, товаришу капітан,— примирливо мовив Калюжний.— Ви справді заважаєте.

— Что? — здивувався Джеиджібаров.— Нікагда в жіз-ні не слушал приказаній... єфрейтора!

В другій кімнаті цокнули об стіл навушники, і за мить біля Дженджібарова опинився Котя. Він пригладив обома руками густий лискучий їжачок на голові, чемно всміхнувся:

— Прошу пробачити мене, капітан, за порушення субординації, але ми змушені...

Далі все сталося так швидко, як у німому кіно перед тим, коли рветься стрічка: брязнула об підлогу шабля, капітан, змахнувши руками й ногами, мов раменами, опинився в повітрі, коротко охнув, скрипнув зубами і... вилетів у сіни.

— Отак, — сказав Котя, обсмикуючи гімнастьорку й сяючи до всіх вибачливою усмішкою.— Давайте, хазяєчко, вечеряти, а Калюжний послухає поки що "Березу", гаразд?

— Тельнов, ка мне! — хрипко волав у сінях капітан.— Пісталет сюда! За-аві оскадропі

— Ну полно вам, полно... Ідітє-ко лучше спать... — розважливо бубонів хтось за дверима й покректував.

— Застрелю, са-абак!

— Полнотє, говорю... Чего там... Всьо правільно...

Потім хряпнули двері в другу половину хати, і все замовкло. Котя повів Калюжного до рації і тихо пояснював там:

— "Береза" працює ось тут, вбік — ні на мікрон, кругом їхні станції, гавкотнява страшенна... Якщо почуєте число тридцять чотири, кличте мене, це термінове повідомлення. З богом!

— Смачного.

Тим часом Стоволос, високо піднявши брови, одчитував хлопця.

— Це несерйозно, Ваня. Ми вчимо вас, щоб забрати в свою частину, в зв'язківці, а ви гулі справляєте. Зрозумійте, що потрапити на фронт людині не навченій, не обстріляній — перспектива майже нульова. Вас просто... вб'ють у першому ж бою. Я розумію, ви хлопець завзятий, самовідданий, вам себе не шкода, але ж подумайте про маму...

Кіндратівна вдячно-благально дивилася на нього, зітхала й утирала хусткою очі, а Катя сиділа похнюплена. Коли вона на мить підводила голову, то її очі лукаво стріляли спідлоба на старшого лейтенанта... Він помічав це, поважнішав, на щоках йому виступали круглі макові рум'янці, як у дівчини, а голос, і без того не дуже мужній, робився ще тоншим...

За час своїх мандрів й бачив багато закоханих і знав, що це таке — кохання, бо від мене з цим не крилися, просто не зважали на мене, і з того, як сміливо, навіть зухвалькувато-весело Катя зустрічалася із Стоволосом очима, я розумів, що вона грається з ним, а не любить.

Котя їв чепурно, шляхетно тримаючи ложку, не зависаючи над мискою, як роблять майже всі селяни й солдати, навіть Стоволос, і не кутуляючи підборіддям — воно в нього ніби й не рухалося,— і гомонів до

Кіндратівни та Каті, що низенько нахилила голову й швидко-щвидко перебирала пальцями розпушений кінчик коси:

— Дженджібаров, хазяєчко, ще дитина, але вже зіпсована. Влада... Йому скільки? Двадцять сім. А вже капітан, має ординарця, в якійсь мірі навіть козачка. Крім того, ордени, лампаси, шабля, бурка... Чапаєв! Зрозуміло, що Калюжний для нього тільки єфрейтор... Якби він не образив Михайла Васильовича, повірте, мадонно,— Котя притис вільну, без ложки, руку до грудей і ледь вклонився Каті,— я ніколи не зайняв би його...

Катя рвучко встала й кинула сердито:

— Давайте, мамо, гасити, я хочу спать!

— Хай же людина довечеряє.

— Людина хай забирає миску і довечерює в тій кімнаті.

Котя тихо засміявся, обіруч узяв миску з кашею і вийшов, зачинивши за собою двері ногою в блискучому хромовому чобітку.

Я відкотився до стіни, укрився колючою ряднино̀ю і заплющився. Вітер надворі брязкав чимось залізним, порипувала щогла, і тужно гув садок.

— ...Радіостанція РБМ-64 здатна працювати в двох режимах,— учительським тоном пояснював Стоволос у другій кімнаті,— мікрофонному і телеграфному. Мікрофонний режим використовується... Слухайте, Ваню, уважно, це важливий розділ...

Хазяйка щось шепотіла Каті, а та сердилася:

— Ой, ну таке вже придумають!

— Нічого, нічого, він хлопчик смирний, дитина ще.

— Ой, ну таке...

Потім хтось дмухнув на каганець, стало поночі, тільки через комин струменіло примеркле жовте світло.

— "Береза", я "Трава", ви чуєте мене? — розважливо, як у приятельській бесіді, промовляв Калюжний, ніби той, кого він питав, був десь поруч.

По лежанці зашаруділи босі ноги, креснув і зайнявся сірник — і я зовсім близько побачив Катю: примружені очі сухо блищали за довгими й густими віями, волосся впало на щоки, широка біла сорочка гостро нап'ялася на грудях.

Вона якийсь час дивилася на мене, скуленого в самому кутку, потім тихо, самими грудьми, засміялася, і на щоках у неї затремтіли дві глибокі дужки-ямочки, як два маленьких молодички.

— Ох, які ж у нього очі, лелечко! Не очі, а пуголовки! — здивувалася вона шепотом.— Пустиш тітку переночувати?

— Лягайте.— Я хотів одсунутися ще далі, та було вже нікуди.

— Ну, ну, чого ти від мене тетеришся? Я не кусаюся! — Катя хутко шмигнула під ряднину й хотіла обняти мене за плечі, але я одвів її руку.

— Не треба, мені тепло.,

— О, та ми ще й а гонором!

Катя позіхнули, вкублилася зручніше і вмить заснула. А я довго слухав потім, як вона дихав — мов листя на дереві шелестить літнього ранку; як Стоволос упівголоса вчив Іванька, час від часу наказуючи йому не куняти; як стелилася в тій кімнаті Кіндратівна, збиваючи подушки, і втомлено потріскував приймач.

Вночі мене розбудив тихий вкрадливий шепіт над самим обличчям та смердючий дух горілчаного перегару, що забивав мені подих.

— Ката... Катуша... — Чиїсь чіпкі пальці хапливо і боляче обмацали мої стегна, живіт і на якусь мить завмерли холодними кліщами на

грудях.

— Что?.. Хто здесь? Катуша!..

Уздрівши прямо перед собою великі блискучі в пітьмі очі та хижий полиск ошкірених зубів, я зойкнув і рвонувся, щоб підхопитися, але руки міцно притискали мене до череня.

— А? Кто ета?..

Раптом руки, що тримали мене, зів'яли, й оката, ошкірена примара, застогнавши, стала віддалятися, танучи в хатній темряві. Звідти долинув знущально-докірливий шепіт Коті:

— Ах, капітан, капітан... Ти не багаж, я не носильник... Невже ти цього не розумієш, бездарний Ромео!.. Н-да, а руки в тебе тонкі, брат, як сурелі... Як ти тою шаблею махаєш?..

— Ша! Ч-ш-ш...— сичав Дженджібаров.— За-ачем шум па-адимать?

А поруч зі мною, під комином, де я засинав, давилася сміхом Катя. Як вона опинилася там, а я — тут?

Після короткої балачки в сінях клацнула защіпка на дверях, шелеснула солома під ногами, і на піч зазирнув Котя.

— Що, Харитоне, струхнув? — запитав він;— Нічого, п'яна людина, от і шамотиться. Ти спи, браток, спи...

Катя причаїлася в кутку, навіть дихати перестала, а я, стримуючи внутрішній дрож, укрився з головою і закусив губу, щоб не заплакати з ляку та образи: що я усім їм — там, у Мелані, а тепер тут,— затичка?..

Заснути мені так і не довелося до самого ранку, бо десь перед світом Стоволос, що підмінив Котю та Калюжного, голосно і, як мені здалося крізь дрімоту, злякано загукав:

— Кузовчиков, Калюжний, підйом! Котя, голубчику,, миттю за телефон! Михайле Васильовичу, на дубляж! "Береза", я "Трава", чую вас добре, добре чую... Котя, передавайте...

Зашарудів одяг, задеренчала телефонна ручка, прокинулася Кіндратівна:

— Що там, хлопці, га?

— Нічого, мамо, спіть, спіть... Дев'ять, сім, чотири, три..,

— Наш квадрат?

— Сусідів і наш... Один, два, вісім...

— Прорив?

— Схоже.

Я припав до віконця. Надворі біліли гострі намети, помережані тінями, за садком над припорошеним гіллям завис вузенький, як рубець, червоний місяць, а під ним раз по раз зблискували руді спалахи, й глухо гула канонада.

Місяць швидко примеркав, тьмяніли зорі, віття на деревах вирізьблялося проти неба все чіткіше й чіткіше. Розвиднялося.

Схиливши голову так, щоб вона пролізла поза комином, я заглянув у другу кімнату. Стоволос уже не диктував цифр, а писав їх на вузькій стрічці паперу, Котя сидів поруч, тримаючи ту стрічку на пальцях, і швидко передавав:

— Два, один, шість, чотири, нуль... Даю останню: Наталя, Уляна...

Далі...

— Даю дубляж, прийміть дубляж від тридцять четвертого,— неквапливо говорив у трубку іншого телефону Калюжний, однак у його завжди врівноваженому, стишеному голосі чулася тривога.— Що? Так... Сусіда, здається...— І він став повторювати ті ж цифри, що й Котя.

Десь недалеко за селом моторошно, з надривом завили "катюші". У віконці заблимали спалахи, часто, один за одним. На печі стало видно від різучого зеленого світла, Катине обличчя здавалося в ньому безкровним, наче крейдяним. Вона спала горілиць, закинувши руки за голову, і було таке враження, що вони заплуталися пальцями в розсипаному на подушці підзелененому волоссі та так і заснули в ньому... Тільки сорочка на грудях то напиналася пругко, то западала...

Піймавши себе на тому, що надто довго, з якимось нуднувато-гарячим приливом у грудях дивлюся туди, де ворушиться Катина

сорочка, я хутко відвернувся до віконця, відчуваючи, як щоки мені обсипав жаром од незнаного раніше приємного сорому...

Канонада не вщухала аж до ранку. Одначе по тому, що Котя та Калюжний говорили по телефону все рідше й спокійніше, я зрозумів, що там, далеко, де був тридцять четвертий, мало статися щось страшне, але вже минуло або ж минає...

Ранок був безвітряний, тихо пролітала негуста пороша, і садок ніби відпочивав у рухливих її тенетах після нічної негоди — жодна гілочка не ворушилася. Із заходу понад старим, певно, ще довоєнним кукурудзищем (з-під снігу тільки деінде стирчали поламані зчорнілі стебла) майже над самою землею тягло хмари, котрі, як здалося мені, пахли димом, і сонце в прогалинах між ними ледь прозирало крізь холодну імлу — жовте, похмуре, сліпе.

Я вийшов за садок — гілля обторкало мої плечі та шапку, полишивши на них білі пухнасті квітки з снігу — і став дивитися на дорогу, котрою в'їхав позавчора до цього великого яркового села. Он той похилений стовп із затесаною стрілкою-дороговказом, схожий на перєхняблений хрест посеред снігів; від нього далі вгору мріють дві колії і сходяться біля обрію клинцем; там щось чорніє, рухається, віддаляючись, все меншає й меншає, аж доки не зникає геть на вістрі того клинця. Десь там Дніпро. Зараз він іще не скрес, то хоч і мосту немає — можна перейти на той берег по льоду. А там уже Полтавщина: Манжелія, Піски, Шишаки, Артилярщина — в тім краю я не тільки всі шляхи, а й путівці і стежки знаю...

Вмостившись на купі соняшничиння, я ховаю руки в рукави свого пошарпаного лапсердачка, зсутулююся, щоб дихати в пазуху, заплющую очі й куняю на холоді під шурхіт пороші в яблуневому гіллі, а переді мною — прив'ялі садки, бузина, обвішана чорними плескатими кетягами, глиняні хатки позатинню, і сонця навкруги стільки, що тіні од дерев мліють, насотані задухою та пилюгою; на пагорбах — жовті гарбузи поміж сірим опалим листям, а внизу став, усіяний різучими блискітками.

Посеред нього — загнана, вхоркана качка, а на березі — поліцаї, п'яно регочучи та лаючись лінькувато, бо спека така, що й говорити не хочеться, цьвохкають по ній з карабінів; качка вже не кахкає і не ляпотить крильми по воді, тікаючи від куль, а тільки хрипко скрякує і ледь ворушить жовтими зомореними лапками; нарешті голова її падає дзьобом у воду, і стара сіра птаха завмирає, одгорнувши вбік одне крило; тоді поліцай бреде по неї, підкачавши сині суконні штани вище колін, і гукає до своїх товаришів, що на березі:

— А вода гаряча, як сеча, та га-гаї..

Це було в Артилярщині, сусідньому з нашим селі, де я, відпочиваючи в затінку, вперше усвідомив свою самотність,— мабуть, тому, що вперше за дванадцять років життя опинився серед чужих людей, а може, то підстрелена качка та мовчазні зів'ялі сади нагнали суму. Не знаю. Але ненадовго, бо відчуття безмежної волі, радість від того, що попереду на мене чекає великий незнаний світ і ніхто мені в ньому не вказ, підвели мене з гарячої землі під чиїмось тином, і я пішов собі вузенькою вуличкою попід вербами, ринаючи із тіні в сонце і знову в тінь. І ніхто не питав у мене, хто я, звідки, куди йду... То повеселішав, підкинув вище на плечі полотняну торбу-котомку з харчами, яку сам-таки зладнав, і навіть пісні замугикав, пахкаючи підошвами по теплій пилюзі:

По дорозі жук, жук, чобітками стук, стук... —

так мені легко здалося йти від своєї порожньої хати — тільки павуки в ній зосталися, рогачі, стіл та білі плями від образів на покутті.

Дорога за селом пішла круто вгору. Обіч неї на облогах ронила зерно кущувата падалишня мішаниця: жито, просо, гречка — а то більше стояли безлисті од спеки бур'яни та сухо блищала павутина поміж ними. Неподалік від дороги хтось орав бовкуном, прокладаючи посеред сірого бур'янища чорну смужку ріллі.

Вийшовши на гору, я озирнувся: далеко в низині, за Артилярщиною, мов на долоні, мріло в мареві моє село — вузенькими колінцями вигиналася річка на луках, біліли рядами хатки, як розкладені дітьми крем'яхи з необпаленої цегли, жовтою смугою лежав піщаний косогір біля кладовища (він завжди рятував село од повені), а трохи далі, на одшибі, мов маленький чоловічок, що вибіг за село, стояв млин, піднявши вгору двоє рамен, як дві руки, і ніби кликав: сюди, сюди...

Я припустив бігцем геть з пагорба, торба товкла мене в спину і з'їжджала на потилицю, як хомут, очі пекло й різало, ніби від диму. А коли озирнувся, вдруге відхекуючись, то села вже не стало, тільки двоє рамен виднілися над обрієм, але вони вже не кликали.

Скільки минуло з того часу — рік, два, три?..

Позад мене ледь чутно зарипів сніг. Підійшов Іванько.

— Чого ти тут — ги, ги,— сидиш? — запитав він, граючи ямками на ніжних дівочих щічках.— Ходімо синиць ловити.

— Як?

— А я покажу.

Дорогою до двору він устиг розповісти мені, що радисти ще "деруть хропака", бо вночі була якась заваруха, то не виспались, що мати печуть хліб, що синиць він ловить кожної зими — тільки цього року не ловив, бо ховався в погребі од Німеччини,— прив'язує їм до ніг соломинки й випускає.

— Навіщо соломинки? — спитав я.

— Так,— реготнув Іванько.— Смішно, як вони теліпаються!

Він добув з хлівчика рашник1, поставив на сніг догори гузирем, сипнув під нього жменю пшона, потім дістав з кишені паличку, до котрої була прив'язана довга сирова нитка, підпер нею один бік рашника так, щоб під нього вільно підпорхнула пташка, і вийшла пастка-накривачка. Все це він робив швидко, похапливо, прикусивши висунутий язик. А коли закінчив, то поволік мене в сіни, і ми причаїлися там за дверима, очікуючи на здобич.

Дві жовтогрудки, що досі веселенько вицвірінькували в припорошеному гіллі — вони вже чули весну,— принишкли і, допитливо схиливши голівки набік, дивилися зверху крізь сітку на пшоно, тоді осміліли, спурхнули з дерева на сніг... Іванько задрібцював ногами, голосно захекав мені над вухом, розтуливши припухлі губи, і так зосередився, що з куточка рота йому аж слина потекла.

Синички попаски підстрибували все ближче й ближче до рашника, і незабаром одна з них клювала пшоно вже біля кілочка.

— Йди-йди-йди...—шепотів Іванько, затиснувши нитку в пальцях так, що вони аж побіліли. І раптом смик:— Цоп! На-аша...

Синичка підстрибнула, ударилася спинкою об сіть, упала, забила крильми, потім застряла голівкою у вічку і, розкривши дзьобик, тоненько запищала. Іванько дістав її, підсунувши руку під рашник, заховав у жменю і на хвилю завмер, усміхаючись:

— А серденя тіпається! Крізь пір'я чути: етук-стук-"тук... Ось на послухай.

— Не хочу.

Мені не подобалася ця гра і кортіло в хату, хоча й страшно було: я відчував, що навіть очей на Катю не посмію звести, що сердитий на неї, і не міг зрозуміти чому...

— Може, випустимо? — нерішуче спитав Іванько.

— Угу.

Він розтулив долоню, і синиця чорною кулькою шугнула в порошу.

— Не треба соломинки, еге ж? — зазирнув мені в очі.— А то ще заплутається десь, повисне, так же?

І зітхнув.

У цей час на ґанок вийшов Дженджібаров — у шапці-кубанці, збитій на потилицю, та довгій, до п'ят, кошлатій бурці.

— Привет, Вано! — весело гукнув він, показуючи свої довгі жовті зуби, але, вздрівши мене, скривився, прискалив око, чвиркнув далеко в сніг і запитав: — А ті аткуда взялся? Ті хто?

— Ніхто! — сказав я сердито і одвернувся.

1 Сачок.

— Відал! — весело вигукнув Дженджібаров і додав поблажливо: — Шпана...

— Ромео! — якомога презирливіше сказав я, хоч і не знав, що означає це слово, і теж чвиркнув крізь зуби.

Дженджібаров ніяково закліпав повіками, одвернувся, вдаючи, ніби дивиться кудись далеко та стурбовано, потім. вбив кубанку на брови і пішов до хвіртки, підкидаючи, острогами бурку, що ледь не волочилася по снігу.

— Товаріщ капітан, товаріщ капітан! — вигулькнув із сіней лисий опецькуватий солдатик з великими, поростими щетиною вухами і замахав надітим на руку хромовим чоботом.

— Ну? — неохоче обернувся Дженджібаров.

— Радісти, сосєді-то наші, просілі вчерась лошадьонку в лєс по дровішкі с'єздіть і сані, хозяйкє топіть нечем, а ви, под мухой будучі

— віноват! — пообещалі. Дак как нинче-то бить, дадім?

— Ка-анешно,— байдуже кинув капітан і, посвистуючи, пішов вулицею понад садком.

— "Ка-анешно!" — перекривив солдатик (це, мабуть, і був ординарець Тельнов).— Он обєщает, а мне бєгай в ескадрон клянчай!

— І зник так же непомітно, як з'явився.

— Чого ти з ним так, з Джанджібаровим? — спитав Іванько і знову, як те роблять менші, зазирнув мені в очі.

— Того, що він мене лапав уночі, думав — Катя.

Іванько спочатку здивовано, точнісінько як його мама, Кіндратівна, вигнув брови, а тоді зареготав:

— Ну то й що? Подумаєш! Хіба не можна пошуткувать?

— Чудило ти... — сказав я лагідно, щоб не розсердити його, хоч знав, що такі люди, як Іванько, не вміють сердитись, і ми мовчки заходилися збирати снасті.

Глава VII

Понуривши голову, конячина тюпала степом, провалюючись у сніг ледь не по груди. Сани, наїжджаючи на перемети, шурхали в них по саму лісу, тоді Калюжний сплигував з передка, почмокував губами, понокував несердито, як то роблять добрі дядьки-їздові на важкій дорозі, і помагав конячині, упершись рукою в ріжняк.

— Ти, Харитоне, сиди,— важко дихаючи мені на вухо, гомонів він.— Ти легенький, не заважиш...

Шинеля йому обмерзла знизу, на стрьопи почіплялися крижані кульки і хльоскали об кирзові халяви, подзеленькуючи, мов скляні.

Котя йшов позаду саней, закинувши поли розстебнутого бушлата за спину та посвистуючи тихо. По степу ходили гайворони, поважні й

неквапливі, як заклопотані церковні старости в сірих жилетах (скільки я їх не бачив при німцях, усі вони були з пузцями і в жилетах), з-поперед коняки час від часу піднімалися зайці й, прищуливши вуха, стрімко мчали по рівнині. Котя пронизливо свистів їм услід, галалакав або шпурляв навздогін снігові кулі. І коли він розмахувався, заносячи руку далеко за спину, ніби в ній була граната, на грудях у нього сліпуче зблискували ордени.

Сонце стояло вже високо і пригрівало так, що чути було крізь одежу, а у конячки парувала шерсть на худих ребрах, сохла й робилася смугастою. Далеко попереду чорнів ліс, обперезаний знизу сивим пругом приметеного чагарника — мабуть, терну або молоденького глоду. Ми вихопилися на путівець, конячина пішла хутчіше, вицокуючи підковами об наїжджену блискучу крижаницю.

Котя завалився боком у сани, підпер голову долонею і потихеньку заспівав. А Калюжний, підмостивши під себе брезентову поштарську

сумку (на зворотному шляху він мав заскочити "в дивізію", що розташувалася на невеличкій станції Треповка, і захопити пошту), прихилив мене вільною рукою до себе й сказав:

— Отак, Харитоне, перебудеш з нами ще ніч, а назавтра спорядимо тебе в дорогу. Підеш додому, в Полтавщину, гаразд? Ну, ну, не сердься... Не думай, що тебе хтось проганяє. Я розумію, хлопець ти вже дорослий, не так літами, як... характером, повчальників не потребуєш, бо й сам набачився чимало, а все ж послухай. І скажи по правді: в тебе дійсно немає нікого з рідні, чи, може, втік, помандрувати закортіло, га?

Він подивився мені в очі так пильно і водночас лагідно, що я навіть не образився за таку підозру, а в грудях стало тепло, як буває, рукам, коли одійдуть зашпори.

— Не я від рідні, а рідня від мене,— сказав я, відчуваючи, що не можу і не хочу брехати далі — заморився.

Та й кому б я ще сказав правду, хто нею цікавився за ці три роки? А якщо й цікавилися, то хіба задля розваги,— поцмокають язиком, пожаліють, винесуть шматок хліба — і чеши собі далі.

— Як же це сталося? — помовчавши, запитав Калюжний.

Я пригадав, як хапався матері за спідницю, коли вона опівночі потайки виходила з хати, як учепився їй за тепле червоне намисто на високій білій при місяці шиї і воно порвалося, пороснуло в траву посеред двору, як бабуся стояла перед нею на колінах і плакала, розкинувши руки, ніби хотіла перейняти її, благала схаменутись,— і розказав усе, що пам'ятав, що чув довгими зимовими вечорами від бабусі, й те, що видумав собі, граючись десь у бур'яні або сидячи в напівтемному покутку на печі, але так звик до нього, що воно здавалося мені справжнішим за правду. Так я видумав собі тата, й коли бабуся показала мені його карточку, зняту зі стіни та приховану в скрині під усяким

ганчір'ям, я не повірив, що то він, бо мій тато був вищий, ширший у плечах, мав довгу, густу чуприну й великі вогнисті очі...

...Він повернувся того вечора з роботи невеселий, умився, вичесав гребінкою тирсу з чуба і, відмовившись од вечері, пішов у хатину, де стояв його верстак, а долі було в коліно пахучої жовтої стружки. Однак майструвати, як то було завжди, не заходжувався. Сидів на ослінчику біля вікна, по черзі брав до рук інструменти, роздивлявся, гладив долонею і рівненько складав у купку. А коли до нього увійшла бабуся Марфа, сказав: "Злаштуйте, мамо, торбу, бо мені сю ніч, мабуть, вирушати... "

"Що ти, сину, кажеш, бог з тобою!.. " — злякалась бабуся й заплакала.

Тато не втішав її, тільки аж розсердився ніби: "Плакати ніколи, мамо, лаштуйте".

І розповів, що сталося.

Перед вечором (коли вони з дядьком Бибом допилювали останнього осокора і поспішали, до них під'їхав лінійкою наш сусіда Данило Птаха. Спинив коня, дістав з кишені новенької шкіряної діжурки довгу лавошну цигарку і закурив, попихкуючи димом та примружуючи очі то на тата, то на дядька Биба. Тоді запитав: "А кому з вас, мужики, соб'сно го'ря, легше — тому, що внизу, чи тому, що вгорі?"

Дядько Биб мовчки тяг собі пилку (він і на посиденьках, бувало, як зронить слово-друге, то й добре), а тато сказав, утираючи піт з чола: "Тому, хто питає".

Птаха перестав цмулити цигарку, вивернув угору на тата одне око і повільно проказав: "Щось у тебе, Дем'яне, соб'сно го'ря, розум довгий став. Гляди, щоб не вкоротили..." — Цьвохнув коня і поїхав геть.

Тоді дядько Биб сказав: "Ти, Дем'янку, не займав його б, то воно не воняло биб... "

А вранці тата вже не було.

Я навіть не попрощався з ним, бо він не звелів мене будити, тільки поцілував сонного і сказав матері та бабусі: "Сина доглядайте. А я повернуся здоровий, витримаю... "

Я запам'ятав лиш, як його везли на Полтаву. День тоді випав холодний: стояла вже пізня осінь, мжичило, над річкою та розмитим до твердого суглинку шляхом слався туман, такий густий, що й верб на греблі не було видно. Люди ще з раннього ранку повиходили за ворота і стояли попід ними не гуртами, а поодинці. Бабуся держала мене на руках і плакала, а мати мовчала, високо піднявши голову і дивлячись перед собою. Мені здавалося, що так тривало довго. Я допитувався, коли ж і звідки їхатиме тато, а бабуся втирала очі й шепотіла: "Зараз, моя дитино, зараз...". Раптом на мосту, в тумані, загуркотіли колеса, люди попід дворами заворушилися й стали дивитися в один бій, до річки, а дядько Биб та Марко-Накат-Його-Бог, що взялися звідкись і стали поруч з нами, познімали шапки.

Попереду валки та обіч неї гарцювали кінні, людей у возах було видно погано, тільки обриси їхні пропливали в тумані.

"Наталю, дочко, дивися ж пильненько, бо я нічого не бачу,— гарячково, благально шепотіла до матері бабуся, гублячи сльози мені за комір.— О господи, Марку, Явтуше, дивіться ж бо пильніше!.."

Перша підвода вже давно поминула наші ворота, а на мосту все гуркотіли й гуркотіли колеса, кашляли коні, бриньчала збруя, схлипувала мама, закусивши губу, й мовчали дядьки.

Тато їхав у останній підводі. Я не впізнав його крізь туман, а тільки побачив, що хтось стоїть у возі, видно, навколішки, піднявши вгору обидві руки, і махає ними, махає... Потім я почув його голос: "Синочку, Харитончику, любий... Наталю, мамо, прощайте, прощайте!.. Марку, друже, кланяюсь... "

Його затулив кінний, крикнув щось, і тато замовк, тільки руками махав, аж поки його не стало видно. Тоді дядько Марко ухопив мене на руки, й ми побігли попід тинами за валкою. Бабуся сковзалася, хапалася за кілки, за дерева, що росли уздовж дворів, та все казала мені, тицькаючи пальцем у туман і захлинаючись: "Дивися ж, Харитончику, оно твій тато! Он він, бачиш, бачиш?.. Дем'яне, Боже, дитино моя сердешна... Та хіба ж я на те його народила, Господи?!"

Ми бігли слідом за валкою аж на край села у поле, але дорогу нам перетнув широкий, залитий водою вибалок, і ми зупинилися, як перед морем.

"Вертаймося,— сказав дядько Биб.— Куди ж далі?"

І ми вернулися. Разом з нами, тільки трохи осторонь, голосячи на всю околицю, пленталася й Пташиха з дитинкою на руках: цією валкою повезли і Птаху.

Дядько Марко посадив мене верхи на плечі й брів, опустивши голову, раз по раз утираючи пальцями очі, а Биб усе зітхав тяжко, як зморений віл, бив руками об поли мокрого сіряка, вкритого сивою росичкою, і бурмотів: "Якщо вже Дем'яна, то тоді й мене можна і... і... Ну, так нам і треба, так нам і треба!.. "

Дядьки були в нас до смерку. Биб склав у діжку татові інструменти, загорнувши їх по одному в промащені ганчірочки, й сказав: "Якщо... то цілісінькі будуть, придадуться, словом, а як... то продайте абощо. Струмент добрий, у золотих руках був... "

А дядько Марко сидів за столом, обхопивши голову руками, й мовчав, тоді, як споночіло вже, підвівся, постояв згорблено біля порога та: "Хто ж мене тепер підстриже, га?"

Аж тоді я зрозумів, що тато не просто поїхав кудись, що його вже не буде, мабуть, ніколи, уткнувся обличчям у бабин фартух і заплакав...

Довгою була та осінь. Удень дощі, ночами вітер гуде в берестку посеред двору та стугонить у ворота, ніби ось-ось їх з петель зірве. А вечори сумні, як поминки. Посвітимо трохи смерком, протопимо в грубці й лягаємо. Бабуся на печі стогне, молиться пошепки, мама зітхає та дивиться в стелю моторошно-блискучими в пітьмі очима (з школи її спровадили, і вона віддала мені свої книжки гратися), а мені все вчувається, що в хатині хтось є і рубанок ніби шепоче: ч-ши... ч-ши...

Коли підмерзло і дорога стала кращою, мама, як не було завірюхи, йшла з якимись паперами — складалися вони по кілька разів і по кілька разів переписувались — у район, і поверталася аж під вечір втомлена та збайдужіла до всього.

"Нічого з цієї писанини не вийде",— казала бабусі.

А іншим разом пошпурила ті папери на стіл і закричала крізь сльози:

"Треба було думати, що казать! А то бач, розумака який знайшовся: "Тому, хто питає",— перекривила тата.

Бабуся подивилася на неї злякано, приголомшено і сказала по хвилі: "Ти не ходи більше, дочко, бо добра з того мало, а тільки гріх... "

Проте мама ходила. Цілу зиму. І все дарма. А весною якось повернулася додому весела, ніби аж помолодшала за день.

"Лагодиться щось. Обіщають написати клопотання у найвищі інстанції",— сказала бабусі. До мене ж з того часу стала уважнішою, ніжнішою, навіть гратися зі мною та казки читати вечорами почала. А як припізниться, бувало, прийде, коли вже засвітимо, то хапає на руки, цілує в щоки, в лоб, ув очі, боляче притискає до себе — як несамовита зробилася.

Бабуся Марфа спершу раділа тому — їй усе здавалося, що мама байдужа до мене, раз навіть сказала про неї пошепки дядькові Маркові так, що я почув: "Не жінка, а курій, прости господи!" Потім стала дивитися на ті ніжності з якимось острахом, а то й з прихованою злістю. Я не розумів, що трапилося, однак горнутися до мами з тою легкістю й довірою, що раніше, перестав. А одного разу, коли вона вдягалася йти, стоячи перед люстром, бабуся спитала в неї, ніби між іншим: "Чого це ти, Наталко, так наряджаєшся — в гості до когось ідеш, чи як?.. "

"Що ж мені, в лахміття вдягатися?" — здивувалася мама, і я бачив у люстрі, як вона почервоніла, а рука з ваткою, вмоченою в пудру, здригнулася...

— Я-а-асно... — сказав Котя, зіскочив з саней і пішов поруч.— З ким же вона ум... ум... з'яшкалася? — Ко-осте!.. — докірливо глянув на нього Калюжний, але я не розумів чому і охоче відповів:

— Хтозна. Казала бабуся, що з тим, хто завідував прощеннями на тата...

"Та й нарадив!" —додавала вона ще, регочучи страшно, мов божевільна, а ввечері уже не молилася, а лаялася з богом, тоді, злякавшись, просила, щоб простив...

Мені стало холодно, може, тому, що засидівся в санях, а може, тому, що в грудях, тільки-но почав розказувати, нагло затремтіла якась

жижка. Таке зі мною вже було — у Мелані, коли пошпурив молоток в старого Личака. Мабуть, у мене таки справді якась хвороба...

— Та-ак... — промовив Котя, позираючи на Калюжного.— Ну, з матір'ю все зрозуміло... А з батьком — щось не те, брат. Щось тут бабуся твоя не домовила, або ж ти забув. Як це: раз-два — і немає чоловіка! Ні, ні, такого не може бути. Правду я кажу, Михайле Васильовичу?

Калюжний опустив голову і мовчав, посмикуючи віжки.

— А якщо це так,— розпалювався Котя,— тоді... От він розказує, Михайле Васильовичу, про цих двох батькових товаришів, і виходить, що вони люди. А по-моєму,— кугути! "Хто мене підстриже... " — "Тоді й мене можна..." Ну, не кугути?! Та я... я голову скручу кожному, хто хоч пальцем ворухне проти чесної людини, якщо я знаю, що вона справді чесна, тим більше мій друг, роботяга, напарник! Ну? Ах, чорт! Шапки познімали... Це люди, га? "Человек — зто звучит гордо!" Га? К-кугути!

Калюжний невесело всміхнувся.

— Ви, Косте, лицар... і не більше. До того ж лицар без щита. Але це славно, це чудово...

Під лісом намети повищали, дорога пішла поміж чагарником, придавленим до землі важкими брилами мерзлого снігу, що обтавали по краях і блищали на сонці крапельками. З-під кущів зорили круглі чорні нори — лисячі та заячі ходи, а свіжа пороша була густо помережана заплутаними разками слідів. На узліссі пообіч дороги снували якісь люди, порпалися в наметах, як гайворони, там, у степу.

— Що то вони роблять? — спитав я. Котя й Калюжний перезирнулися.

— Убитих шукають,— сказав Калюжний.— Уночі тут бій був...

Ми порівнялися з машиною, що стояла на дорозі й потихеньку гула, пострілюючи з-під кузова голубим димком. Біля відчинених дверцят кабіни, в котрій, поклавши на руль великий зошит, сидів офіцер у новенькій шинелі й швидко писав, товпилися солдати, гортали на долонях пошарпані документи й доповідали:

— Миленький Петро Федорович, номер книжки 3462800, рік народження 1922-й, рядовий...

— Хараша-а-а...— виплямкував інший солдат у збитій на око шапці, розглядаючи фото. — Да-а, с такой не мешало би і

— Скотіна ти, Петров, животная, Вот...

— А чо?

— Да нічо. Улєпьотивай давай...

— Ну ти!

— Д-дура!..

— Прєкратіть базар! — крикнув з кабіни офіцер.— Следующий...

— Дятлов Інокентій, номер книжки...

— Сердиті хлопці,— невесело всміхнувся Котя.

— Така робота...— сказав Калюжний.

У лісі стояла храмна тиша. З дерев нечутно, мов білі птахи, спурхували й сідали на намети пухкі, легенькі кім'яхи снігу; крізь голе гілля трохи навкоси світило сонце; тут і там зяяли на стовбурах свіжі

ніжно-жовті пощербини від осколків, і здавалося, що ті дерева-підранки потихеньку стогнуть, приголублені теплим у затишку промінням.

Покинувши конячку на узліссі,— вона зразу ж підломила задні ноги, мовби присіла, й опустила голову,— Калюжний з Костею, провалюючись у заметах, пішли шукати сухостою.

— А ти, Харитоне, побігай кругом саней та погрійся,— сказав мені Калюжний, усміхаючись так, що я аж здригнувся: в його усмішці було щось дуже знайоме, рідне мені, але забуте, так ніби снилося колись давно, давно...

"Тато! — згадав я раптом.— Так усміхався тато!" І було це в лісі, теж зимою. І в нас була така ж підтоптана конячина. І тато сказав мені тоді: "Пострибай, синку, а я піду вовчика-братика з лісу вижигаю".

А може, він сказав це іншим разом? Може. Але я напевно знаю, що це було, було...

Коли на узліссі, горблячись під довгого сухою деревиною (зріз у неї був червоний), показався Калюжний, я побіг йому назустріч, ухопився за сучок і теж підпрігся тягти, хекаючи, смикаючи дужче, ніж треба, бо хотів, щоб йому було зовсім легко. А він сказав, переводячи дух:

— Не дуже, не дуже, синок (він так і сказав: "синок"!), налягай, бо мене аж убік веде. Старий уже, вхорканий кінь, еге ж?

— Ні, ні!

— Ну от і добре. А ти чіпкий у руках, видно, жилавенький...

Ми вмостили деревину на сани і стояли один проти одного, відхекуючись, зогріті й збуджені роботою.

— Чого ти, синок, дивишся на мене так, наче тільки що впізнав?

— Та...

Калюжний опустив очі, похапливо дістав з кишені тютюн, газету і став крутити цигарку тремтячими руками од недавньої напруги пальцями. З-під сивого волосся на скронях викотилися дві великих крапельки поту і помережили доріжки до обвітреної, в червоних жилочках, шиї.

— Нічого, Харитоне,— сказав він, утерши скроні рукавом шинелі.— От закінчиться війна, і заживемо ми з тобою разом. Хочеш?

— Не знаю...

— А чого ж, підеш у школу... Ти скільки класів закінчив? Чотири? Нічого, ти своє доженеш. В інститут чи технікум поступиш — у Харкові їх багато,— і будуть з тебе люде, як казав Шевченко. Знаєш, хто це?

— Я й вірш знаю один.

— Ану ж який?

— Оцей, що:

І виріс я на чужині, і сивію в чужому краї, то одинокому мені здається — кращого немає нічого в бога, як Дніпро та наша славная країна... Аж бачу, там тільки добро, де нас нема...

— А ще який знаєш?

— Ну, оцей ще, у школі вчили:

Їде брат мій в армію посеред зими. Братику мій, братику, ти й мене візьми...

Калюжний слухав уважно, тоді сказав:

— Ну, це не те. Не вірш, а кленовий млинок: сюди-туди круть-верть... Війна в ньому за іграшку. А хіба вона така? Ти ж бачив, знаєш. Не те, так же?

— Угу...

— А піти тобі звідси треба якнайшвидше, бо... фронт зараз не там,— Калюжний кивнув головою на захід,— а по боках у нас. Чув, що вночі робилося? Ну, от. Одрізати нас хотіли німці, оточити. Сьогодні не вдалося, а завтра, може, і вдасться... Отак. А прийдеш додому, перше, що зроби,— розпитай у людей або в сільраді, чи не було листа від батька: зараз усі, хто вцілів, озиваються, шукають своїх, мовчать лише ті, кого вже... Як є, напиши йому, що ти живий-здоровий, вчишся, пам'ятати і ждеш його. Веселенького, одне слово, листа пошли. А про маму, про те, що з нею трапилося, не пиши до часу. Вигадай щось. Ну, приміром, що ви розгубилися з нею десь, війна, мовляв, усякого було... Та не супся, не супся, я не про неї турбуюся, а про тата... Якщо ж ніякої звістки немає, все одно нікуди з села не йди, тому що я тебе шукатиму після війни. А зараз листи писатиму. Хочеш?

— А як вас оточать?

— Ну, про це ти не клопочись. Оточать — вискочимо якось, не первина.

Котя приволік аж дві деревини, на обох плечах, укинув їх у сани, втерся долонею.

— Ах, яке тільки миле діло робота, Михайле Васильовичу! Оце б упрігся й ні про що більше не думав би, ні про що.

— Скучили?

— О-о!..

— А чемодани — легкий, важкий, середньої ваги? — примружив очі Калюжний.— Ви так мальовниче, з таким знанням справи оповідали...

— Чемодани? — Котя весело засміявся.— То, Михайло Васильовичу, наслідок моїх перонних спостережень вечорами після роботи. Перон і взагалі станція в Донбасі — це місце відпочинку, побачень, розваг: поїзди, пасажири, "жигулівське", машиністи із залізними скриньками в руках... Не знаю, як десь, а в нас, у Дебальцевому, їх заведено зустрічати. Жінки, діти... Стоять у самому кінці перону, біля пакгаузів — батько скоро приведе поїзд. Вони впізнають гудок його паровоза безпомилково, прокидаються від нього вночі. Жінки кажуть: "Це мій поїхав", батьки — "Наш Петя чи Коля", діти — "Тато свистить". У мене в дитинстві тільки й мрії було — стати машиністом ФД і водити бронепоїзди. Старенька, потріскана шкірянка, натягнутий на брови козирок, вибухи попереду, позаду, я різко гальмую, хапаюся за поранене плече, але не кидаю важелів. "Ви поранені! — кричить мені кочегар.— Товариш Кузовчиков, дозвольте вас перев'язати!" — "Ніколи, потім, потім",— кажу я йому крізь стиснуті зуби... Н-да... От тільки прізвище мені моє не подобалося, несерйозне для такої ситуації... Уявіть собі: Чапаєв, Голота, Жухрай, Корчагін і... Кузовчиков! Ну, не трагедія, скажете?!

Ми повертались назад, коли сонце вже стояло на полудні. Обіч дороги, просто посеред поля, кілька солдатів рили яму, а решта зносили вбитих, без носилок, тримаючи їх за руки й за ноги, так що поли їхніх шинелей волочилися по снігу. Машина — старенький ЗІС, як і раніше, стояла на дорозі, гурчала, здригалася од мотора, в кабіні, схилившись

на баранку, спав офіцер, поруч з ним лежав на сидінні розгорнутий зошит, списаний рівними стовпчиками, й тремтів разом з машиною.

— Сто вісімдесят сім душ,— сказав Котя, мимохідь зазирнувши в зошит.— І це за якихось півтори години...

Чорний пагорбок посеред снігів, де рили братську могилу, швидко вищав, мабуть, грунт пішов уже не мерзлий, і солдати-грабарі стояли в ямі по плечі.

— Війна, Косте, та й усякі інші небезпечні, намагнічені страхом періоди в житті людей,— заговорив Калюжний, надіваючи сплюснуту поштарську сумку через плече (попереду вже виднівся путівець на станцію, де над снігами стримів темний грибок водонапірної вежі),— жахливі тим, що забирають у першу чергу громадян, людей самовідданих, що живуть за принципом: "Якщо я тільки для себе, то навіщо я?" А дрібне, егоїстичне, обережне в ім'я самого себе і тільки своїх інтересів,— обиватель, коротко кажучи, виживає, бо він, як паразит, краще пристосований до життя, має більш розвинений інстинкт самозбереження. Всяке насильство над людським духом і тілом — то найкраще добриво для обивателя, як, скажімо, гній для черв'яка, найсприятливіша атмосфера для його утвердження і процвітання. "Вижив, бо зумів" — формула обивателя, його катехізис і заповідь нащадкам. Як зумів — це не має значення. Змовчав, заховався за чиюсь спину в бою, прикинувся дурником чи, не маючи ні розуму, ні такту, як оцей Птаха,— дорвався до влади — яка, зрештою, різниця? Хто, розміркуймо, почав цю війну — Гітлер, Геббельс, Ріббентроп? Ой, ні. Обиватель, Spiessbürger. Гітлер з самого початку робив ставку на обивательський шлунок, самозакоханість і так званий патріотизм, Patriotismus, знищивши не тільки громадян, а й саму ідею громадянства... Людство знає теорію і практику класової боротьби. Це відкриття велике. Але воно ще не знає ні теорії, ні практики боротьби з обивателем, бо це не клас, не конкретно визначена суспільна одиниця, а соціальний тип. Ліквідуймо обивателя, умови, за яких він плодиться,

тобто насильство, і тоді ми, люди, зможемо сказати: ми остаточно подолали в собі звіра.

— Ви теж скучили за своїм предметом,— зауважив Котя.

— Скучив, відверто кажучи,— погодився Калюжний,— Повірте, вже три роки не тримав жодної книжки з історії, а предмет, здається, знаю тепер краще, ніж до війни. Відчув!

— Як я сьогодні роботу,— підхопив Котя і подивився на мене замислено-серйозними, розумними очима.— Отак, Харитоне Дем'яновичу,— додав він.— Учитися нам з тобою треба, брат, учитись...

"А Катя... — подумалося мені,— невже вона не бачить, що він — найкращий?" І я присягнувся собі, що більше ніколи не подивлюся на неї так, як цієї ночі. І мені стало раптом легко, весело від цієї першої в моєму житті таємниці. Так зі мною було тільки раз, коли віддав найкращу свою іграшку (зозулю з годинника) Птаховій дівчинці Галі, хоч бабуся й розсердилася тоді й сказала: "Знайшов, кому дарунки дарувать... "

На роздоріжжі, між селом і станцією, Калюжний зав'язав тривух під підборіддям — брався вечірній мороз,— сховав руки в рукави, всміхнувся нам з Котею: "Паняйте щасливо",— і пішов заметами, притиснувши ліктем порожню сумку. Потім обернувся, кивнув головою — я зрозумів, що то він мені,— і знову рушив, невисокий, згорблений, у довгій шинелі, підперезаний нижче хлястика...

Ми були вже під селом, коли з левад, з-поміж верб обабіч дороги, виповзла довга колона людей у цивільному і посунула нам назустріч.

— Котомошників ведуть, чи що,— сказав Котя придивляючись. Ми звернули з дороги й стали.

Колона — попереду неї йшло кілька військових — швидко наближалася: старі, молоді, високі, низенькі люди; усміхнені, похмурі, ніякі обличчя; куфайки, кожухи, діжурки, злинялі брезентові плащі, нацуплені поверх теплої одежі; білі, чорні, однокольорові, смугасті, з рядна; торби — рип, рип, рип сніг під ногами.

— Ану, не наступай на п'яти!

— А ти йди, не лови гав.

— Митько, підбери ногу!

— У мене своїх дві, ха-ха!

— Цитьте, цвіркуни!..

— Хіба не можна?

— Р р-разгаворчікі!

— Чув?

— То ж не я, а він почав... І раптом:

— Дядю Косте, Харитоне! А я ось! Осьо я!

Майже в кінці колони йшов Іванько. Щоки червоні, очі збуджено блищать, і дві ямки, мов два квасоляних гніздечка, біля кутиків усміхненого рота.

— Ах, чорт! — вигукнув Котя, підбіг до колони, висмикнув з неї Іванька.— Стій, як же це, га? А Стоволос? Як сталося, що тебе взяли?

— А що? — весело здивувався Іванько.— Взяли, та й усе. Прийшли в хату якийсь капітан, спитали прізвище. "Так що, орел, підемо воювать?" — сміються. Підемо, кажу. "Ну, тоді давай з вещами до школи". А Стоволос: "Ми його, товаришу капітан, собі залишаємо, при нашій частині". А вони: "Бросьте, лейтенант, цю самодєятельность". Аж полаялися. А що? Так ще краще. Обмундирують, сказали, автомати дадуть — ми всі автоматниками будемо! — а завтра після занять, кажуть, в оборону станемо.

— Доганяй! — крикнули од колони.

Котя побіг разом з Іваньком, обнявши його за плечі, поверх білої полотняної торби, щось наказуючи йому нашвидку та жестикулюючи вільною рукою. Але Іванько, мабуть, погано слухав його, бо обернувся й загукав до мене:

— Харитоне! Чуєш? Рашник там, у хліві, й паличка з мотузком там, над дверима. Як схочеш половить синиць — бери. Лижі теж там, бери. Чуєш?.. — І голос йому зломився, затремтів.

Я зірвав з голови шапку й помахав йому. А Котя притяг його до себе, поцілував і все щось казав, казав. Далі Іванько побіг сам, раз по раз озираючись спіткнувся, зашкопертав і востаннє сяйнув посмішкою, коли вже пристав до колони.

— Пропаде хлопчина,— сказав Котя, повернувшись, і мовчав аж до самого двору.

Сутінки в хаті були сумні. Кіндратівна й Катя тихо плакала, прихилившись близенько головами, вмовляли одна одну перестати вже і знову плакали.

— Загине ж він, соколичок мій, некмітливий, нерозважливий,— шепотіла Кіндратівна.— Та якби ж йому хоч товариш трапився путящий,

старшенький та розумнішенький, то, може б, доглянув, наставив, коли треба...

Стоволос сидів у другій кімнаті з навушниками на скронях і нерухомими очима дивився на зелений вогник рації, що ледь помітно пульсував у півтемряві — було в ньому щось тривожне, як передчуття грози, може, тому, що станція мовчала. А в другій половині хати, через сіни, тоскно скімлив п'яний Дженджібаров:

Ка-ак я лублу

а'глубіну тваїх ласкавих глас.

Ка-ак я хачу а'к нім прижацца сейчас

а'губамі-і...

Котя, що досі мовчки порався біля розібраного телефонного апарата при світлі гасової лампи-трилінійки, сказав до Стоволоса не обертаючись:

— Я до комдива дійшов би, до штабу фронту, а не віддав би хлопця...

Стоволос підхопився з-за радіостанції, збив навушники на потилицю й тоненько вигукнув:

— Ви, товаришу Кузовчиков, можете не поважати мене, але зобов'язані поважати моє звання і не втручатися в мої дії!

Котя стенув плечима, нижче нахилився над телефоном. Вони довго мовчали. Потім Котя сказав неголосно:

— Пробач, Ромо, я розумію, що ти не міг зробити нічого, пробач...

У хаті загусала пітьма, тупо гухкали вибухи десь не дуже далеко, й гули літаки, то завиваючи натужно, переобтяжено, то раптом стихаючи зовсім. Я виглянув у вікно: над білими примарами дерев за садком двома багряними кронами підіймалася заграва; вона швидко вищала, розливалася вшир, заповнюючи хату рухливими чорно-рожевими відблисками.

.. .Вє-еру тебє-е-е, дарагай-а па-адруга май-а-а...

— О рятуйте, хоч би він замовк,— простогнала Кіндратівна.— Виє, прости Господи, як собака на пожежу... Завішуй, Катерино, вікна та світи.

Катя повільно підвелася з лави, зашаруділа ряднами, а я намацав каганець, засвітив і, не роздягаючись, присів долі біля лежанки. Котя, перегомонівши про щось упівголоса із Стоволосом, увійшов до хатини — Катя одразу нахилила голову й забігала пальцями по китицях чорної квітчастої хустки — і сказав:

— Сьогодні, хазяєчко, мають повернутися наші хлопці з тилу машиною, то ви б склали свої речі, до найнеобхідніші... Старший лейтенант накаже шоферові одвезти вас звідси, у Знам'янку хоча б... У вас немає там родичів чи добрих знайомих?

— Спасибі, синок,— тихо відказала Кіндратівна.— Родичів у мене ніде немає, знайомих теж., Та хоч би й були, то нікуди я звідси не

зрушу.

— Розумієте,— сказав Котя суворо,— залишатися тут зараз небезпечно: з дня на день, якщо не з години на годину, тут може початися бій.

— Нічого, пересидимо якось,— зітхнула Кіндратівна.— Всю війну перебули, а тепер... Іванько за версту од дому, а я поїду?

— Іванько вже солдат, ви йому нічим не зможете допомогти, мамо...

По останнім слові Катя швидко зирнула на Котю і зашарілася.

— Ні, ні,— похитала головою Кіндратівна.— І не клопочіться...

— А ви тут зостанетесь, якщо буде бій? — ледь чутно спитала Катя.

— Ми теж солдати, Катюню,— усміхнувся до неї Котя,— і будемо там, де нам накажуть.

У цей час надворі загурчала машина, почулися чиїсь голоси. Потім хтось постукав у вікно.

— Відчиняйте, мамаша!

Кіндратівна відхилила кінець рядна, припала до шибки:

— Зараз, голубчику, зараз,—і пішла одчиняти.

— Давай, хлопці! — гукнули од вікна.

Попід хатою задріботіло багато ніг, рипнули сінешні двері.

— Сюди занось... Так, вище піднімай...

— Ой боже, хто це?! — скрикнула Кіндратівна й заголосила.

— З дороги, мамо, з дороги...

Відчинилися двері, й до хати, задкуючи та загрібаючи солому чобітьми, увійшли солдати, несучи на плащ-палатці щось важке, накрите шинелею. Слідом за ними, вдарившись плечем об одвірок, убігла Кіндратівна.

— Та скажіть, скажіть мені, хто це! — Вона впала на коліна, рвонула до себе шинелю.

На плащ-палатці боком, по-дитячому підкорчивши ноги й притиснувши до живота поштарську сумку, лежав Калюжний — холодні порожні очі були широко розплющені, руки, зімкнуті поверх сумки, затекли між пальцями кров'ю, шия неприродно витягнулася, і комір, підшитий зісподу білим, стояв над нею, як обичайка.

Кіндратівна випустила з рук закривавлену полу шинелі й прошепотіла:

— Михайло Васильович... Як же до ви, Васильовичу, не вбереглися, га?.. Боже...

Котя став на коліна, узяв Калюжного за руку й легенько потяг до себе, але пальці не розімкнулися, тільки хруснули.

— Пульс? — запитав Стоволос.— Що, немає?..

— Який пульс! — розсердився Котя.— Холодний він... Руки скласти треба, повіки затулить.

Котрийсь із солдатів, що товпилися біля порога з шапками в руках (тут були й знайомі мені два радисти, що спали тоді в кузові), сказав:

— Він іще в Треповці той... помер... Осколок такий-о в живіт... Цілий хвостовик з бомби...

Котя зиркнув на мене й сказав:

— Зніми, Харитоне, шапку.

Я підвівся з-під лежанки й, не одводячи погляду від порожніх очей Калюжного, вийшов з хати в садок. Тверда, мов петля, судома звела мені горло, я не плакав, лише пищав тоненько, пробував одкашлятися, однак з того виходив тільки дужчий писк; голова наливалася чимось гарячим, заболіли вуха й шия. Я ще відчув, що падаю, поринаю в тепле грузьке місиво ночі, схопився руками за холодну яблуневу гілляку, але не втримався...

Глава VIII

Сонце — молоде, весняне, аж сурмить над степом. Чорні смуги землі курять мінливими відпарами, ламають обриси хаток, дерев, телефонних стовпів удалині, а по ярках та байраках білі косинці снігів, як помах білої хустинки — прощай, прощай...

Я йду, спираючись на костур і ледве пересуваючи ноги. Подолаю гони-другі й, набачивши десь суху латку землі, сідаю перепочити. В ногах млість, у скронях ковалики дзвонять, і очі болять дивитися на тремтливі маревця — то заплющуся й кладу голову на зігнуті коліна.

Харч у мене бідненький: черства солдатська хлібина, покраяна на великі нерівні шматки, грудка маргарину та сірникова коробочка солі, але я й не прошу більше, бо не їсться й те, що є. Одщипну хліба, вмочу спершу в маргарин — він розтав у торбі од сонця, потім у сіль, пожую, нап'юся води з погнутої алюмінієвої баклаги і йду собі далі помалу. В дорозі я вже другий тиждень, а ще й до Дніпра не добився. Все мені важко: і торба з харчами, й одяг, і ноги, і плечі, навіть костур. Пробував іти без нього — хитає, так мене хвороба витіпала, спустошила. А тепер нічого, на поправку пішло, як любила казати покійна бабуся Марфа,

одпустило. І що день, то частіше ніби з туману виринають спомини про ту останню ніч у Тридолях, коли я захворів отак несподівано.

Скільки лежав тоді в садку у заметі, не знаю. Чув лише, як уві сні, що мене гукали, гомоніли десь поруч, пиляли, стукали, видзвонювали лопатами об мерзлу землю, а підвестися, озватися, навіть поворухнутися не міг, бо тіло ніби поділилося на часточки і кожна з них не слухала, не корилася іншим.

Мене знайшов Котя, узяв на руки — я сам собі здався пір'їною — й поніс до хати, видихаючи мені в обличчя:

"Ну от, зовсім розклеївся ти, брат Харитон... Не можна ж так..."

У хаті було повно солдатів. Вони рилися в закривавлених листах, висипавши їх із сумки просто на долівку, пхалися з ними до каганчика, аби розібрати, кому ті листи підписані. Калюжний лежав у труні з старих сірих дощок — худенький, як хлоп'я, сивий, з заплющеними вже очима. Біля труни сиділа Кіндратівна, Каті не видно було, мабуть, заховалася на піч, а в другій кімнаті метушилися радисти, дзвонили телефони, напружено пульсував вогник на радіостанції.

Потім Калюжного винесли — Тельнов, Котя і ще два солдати, а Дженджібаров зазирав через їхні голови в труну, похитувався й бурмотів: "Ай-я-я... Как не уберьогся, старік, а?.. Сафсем не уберьогся... "

Що було далі, не пам'ятаю, бо я, мабуть, заснув. Прокинувся вже в кузові машини від того, що бився головою об щось тверде й тупе. Надворі сіріло, завивав мотор, десь близько вибухали снаряди, свистіли осколки й цюкали об кабіну. Мене хтось притискав до кованого залізом дна кузова й кричав:

"Мамаша, Катя, голови ховайте, голови! Ну! Ложісь, говорю!"

То був Стоволос. Він наліг на мене боком і давив ліктем у груди, а іншою рукою хапав Катю за плече й тяг до себе. Рот йому скривився набік, шапка над вухом була прорвана, й з-під неї на підборіддя вузенькою смужкою стікала кров.

"А Котя, де Котя?!" — закричав я, підштовхнувши обома руками Стоволосове плече.— Котя де, питаю!"

"Лежи, малий!" — Стоволос сердито шарпнув мене за петельки й знову притис до борту.

Машину кидало в усі боки, дзеленчало якесь залізо, совалися й підскакували ящики, і я відпихав їх ногами геть. Потім майже поруч з бортом спалахнув червоний стовп вогню, мене підкинуло вгору, давнуло пороховим димом, в очах запекло, і враз стало легко дихати, бо мені вже ніхто не налягав на груди...

"От і добре. Якби отак і їхати",— промайнула остання думка, й мене огорнуло м'яке, мов кожушане хутро, тепло...

Очуняв я вже в хаті, на твердій солом'яній потерусі. Поруч зі мною з обох боків лежали якісь люди, біліли бинти, блимав каганець — ранок то був чи вечір, хтозна,— гостро пахли ліки, а біля лави, уткнувшись лобом у забинтовані груди солдата, стояла навколішки жінка в картатій напиначці й плакала, приказуючи шепотом:

— Дмитрику, рибочко моя золота... Не мовчи... Хоч словечком озвися, чуєш?..

Я упізнав Меланю, хотів озватися до неї, та не стало голосу, тільки прошипіло щось у горлі, й знову мене заколисало в теплому хутрі. Чув тільки, як хтось увіходив і виходив з хати, як на ноги накочувалася і влягалась холодна хвиля від порога, як мене мацали за руки та

укривали чимось важким. Потім хтось наказав твердим, трохи під-хриплим баском:

— Уберіте ету женщіну!

— Ну, что єщо? Он вам кто — муж, брат? Ах, знакомий? Уходітє, уходітє, пожалуйста! Здєсь не, мєсто постороннім. Што? Кого "доглядать"? У нас єсть кому доглядивать!

Я теж, мабуть, говорив щось, бо мене легенько розштовхували, нахилялися до мене так близько, що я чув цигарчаний дим з рота, й питали:

— О чом ти, мальчік, а? Котя, Котя... Что за чепуха? О ком ти спрашиваєш? Ах, Стоволос. Не знаю, дорогой, не знаю.

Далі говорили не зі мною й дуже сердито:

— Я, кажетея, приказивал нікого сюда не пускать! Что? К мальчіку? Да, пусть войдут.

Я розплющився. Біля порога стояв Котя. Він був блідий, неголений і усміхався до мене сірими, як у хворого, губами. Одна рука йому була підв'язана бинтом і лежала на грудях, а в другій він тримай шапку. Котя ступив до мене крок і присів навпочіпки,

— Живий-кріпкий!..— скріпишся в усмішці.— От і молодець...

— Вас поранило? — спитав я і вперше почув свій голос. Він здався мені зовсім чужим.

— Дзьобнуло трохи...

— А Катя, Кіндратівна, Стоволос де?

— Немає Каті...— глухо промовив він і одвернувся.— І старшого лейтенанта немає. Їх обох посікло так, що важко впізнати було... Тебе шофер звідти виніс. А Кіндратівна жива. І Іванько. Він тут, у сусідній хаті лежить. У коліна поранений, у чашечки якраз...

— Що тоді було вночі?

— Прорив... Те, чого ми й ждали. А Михайло Васильович... Пам'ятаєш? Ну, ну, не плач... Тут що ж... війна... Нічого не зробиш...

— Уходітє, товаріщ,— сказав до Коті сивий чоловік у білому халаті, з-під якого на плечах твердо виступали погони.— Зачем єму,— він кивнув на мене,— все еті ваші новості?

Котя підвівся.

— Я заходитиму до тебе, доки нас формуватимуть,— сказав одноруч надіваючи шапку, підморгнув мені вже від порога, усміхнувся криво.— Видужуй, брат...

Я більше не бачив його. Ходив по селу, коли мене випустили з хати-госпіталю, розпитував незнайомих солдатів, але ніхто з них про радистів нічого не знав. Кіндратівни та Іванька теж не було. Важкопоранених вивезли кудись на Знам'янку, як мені сказали, за ними пішли пішки й усі жінки та матері, бо на машини їх не взяли.

...Далеко попереду блиснула під сонцем вузька блакитна смужка води і знову зникла. Повітря стало прохолоднішим, запахло вологою. А надвечір я сидів на березі Дніпра. Внизу під кручею билися хвилі, шелестіла, осипаючись цівками, червона жорства, й піна від неї при березі теж була червона. А за Дніпром купалися в мареві знайомі мені вже села й куріли димки над садками — скоро городи копати почнуть,

дерева підбілювати, хати... Чи ж зосталася хоч наша хата? Може, тепер, як піду працювати в колгосп, її вже не одпишуть?

Я підвівся з теплої торішньої трави, причесаної в один бік, мабуть, весняним потоком, і, спираючись на костур, пішов помалу понад берегом шукати якогось перевозу...